ISSN : 0368-4199

Estd. 1962
NAAC 'A' Grade

Vol. No. -48; Issue-2 of 2013
& Issue 1 & 2 of 2014

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES)

(Double blind and peer reviewed)

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY
(Humanities and Social Sciences)

ISSN: 0368-4199

VOLUME No. - 48; Issue 2 of 2013
Issue 1 & 2 of 2014

EDITORIAL BOARD OF THE JOURNAL

Prof. (Dr.) D. B. Shinde
Chairman
Hon'ble Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) D. T. Shirke
Hon'ble Pro- Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh
Managing Editor
Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Prof. (Dr.)Bharati Patil
Dean, Faculty of Humanities & Social Sciences,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav
Dean, Faculty of Commerce & Management,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) V. B. Kakade
Department of Economics,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Jagan Karade
Head, Department of Sociology,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Rajan Gavas
Head, Department of Marathi,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) C. A. Langare
Head, Department of English,Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patankar
Head, Department of Education,Shivaji University, Kolhapur

Dr. Namita Khot
Director, Knowledge Resource Center,Shivaji University, Kolhapur

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(Humanities & Social Sciences)

(Double blind and peer reviewed)

(ISSN: 0368-4199)

VOL. No. 48

Issue No. 2 of 2013 & Issue – 1&2 of 2014

SHIVAJI UNIVERSITY

KOLHAPUR – 416004 (INDIA)

— Contact Details —
Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh
Managing Editor,
Journal of Shivaji University
(Humanities and Social Sciences),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur - 416004
E-mail: editorjsu@unishivaji.ac.in
Phone: 0231- 2609179
Website:http://www.unishivaji.ac.in/journals/

Disclaimer

The views expressed in the articles included in this volume are those of respective authors and the Editorial Board and Publisher of the journal are not responsible for the same.The articles published in this Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences), is subject to copy right of the publisher. No material can be reproduced without prior permission of the publisher.

© SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

ISSN: 0368-4199

Published by:
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University Kolhapur

Quantity: 100

Price:

Printed by:
Press Superintendent,
Shivaji University Press,
KOLHAPUR – 416004

Year of Publication: April, 2018

(The Managing Editor, on behalf of the Editorial Board of the Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences) VOLUME NO – 48; Issue - 2 of 2013 & Issue 1&2 of 2014, wishes to express his thanks to the contributing authors and the experts for acting as referees for the papers included in this volume.)

CONTENTS

Sr. No.	Title	Page No.
1.	*A Study of Indian Agriculture in the Global Environment* **Dr. M. S. Deshmukh**	1-09
2.	*Role of Kolhapur Municipal Corporation in Women Empowerment through Primary and Secondary Education in Kolhapur City* **Dr. V. P. Katti, SarikaVishwas More**	10-20
3.	*Is MGNREGA in India Inclusive?* **Dr. P. S. Kamble**	21-36
4.	*Bank Diversification in India* **Dr. Somnath S. Vibhute**	37-45
5.	महाराष्ट्रातील ब्रिटीशघोषित गुन्हेगार आणि भटक्या-विमुक्त व अपुनर्वसित समाजाचे समाजिक आणि आर्थक सद्यवास्तव (महाराष्ट्रातील पारधी बहुल तीस जिल्हांचे प्राथमिक अध्यन) **ज्ञानदेव तळुले, संदिपान गव्हाळे**	46-69
6.	पदवीस्तरावर मराठी विषयाची घटती विद्यार्थी संख्या डॉ. आनंद शामराव बाळ	70-84
7.	ब्रिटिशकालीन रेलवे वास्तुकला : एक नवीन मूल्याकन अखिल कुमार गुप्ता	85-95

1. A STUDY OF INDIAN AGRICULTURE IN THE GLOBAL ENVIRONMENT

Dr. M. S. Deshmukh[1]

I. INTRODUCTION:

Globalization has become a magic term in recent years. Globalization process driven by technological innovations and market forces has become inevitable. It has attracted the attention of the people both at home and abroad. It simply means the integration of an economy with the world economy. The process of globalization has revolutionized world agriculture. Globalization of agriculture mainly implies the exposure of Indian agriculture to international market forces through free exports and imports of agricultural commodities. Agriculture is the prime mover of economic development in many developing countries. It is a predominant occupation in all the developing countries. Thus agricultural development becomes precondition for economic development. Schultz says that, "if we know the economics of agriculture, we would know much of economics of being poor". Agriculture is the most important sector of the Indian economy from the perspective of poverty alleviation and employment generation. More than 60% of population is still depends on agriculture sector directly or indirectly for its livelihood and employment and cultivate 184 million hectares of land. Several changes have occurred in the agriculture sector due to globalization, but what are the implications of these changes for the farmers in India is an important issue that needs a closer look. This paper examines in what way the establishment of a free and liberalized trade regime under the WTO would affect the fortunes of the Indian agriculture. In the present paper a modest attempt has been made to examine the growth rates of the production and productivity of total food grains and major food crops, issues related to food security and bottlenecks in supply side factors in India during post WTO regimes.

II. OBJECTIVES:

1. To study the production and yield scenario of major crops in India.
2. To study the scenario of capital formation of agriculture in India.
3. To study the share of agricultural trade in the total merchandise trade of India.

Dr. M. S. Deshmukh[1], *Professor, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur. Email-deshmukhms@gmail.com Mob-9869276265*

III. RESEARCH METHODOLOGY:

The secondary data is collected from the Economic Survey of India and the Annual publications of APEDA & DGCI&S. In the present study, compound growth rates of production, yield for the selected crops for each period were estimated to study the growth in production and yield of these crops. This paper also focuses on the share of agricultural exports and imports in the total exports and imports of India. Compound growth rate were estimated with the help of following exponential model.

$$Y = a\ b^t\ e$$

Where, Y = Dependent variable for which growth data is estimated.

a = Intercept.

b = Regression coefficient. t = Time variable.

e = Error term.

The logarithmic form of the above equation estimated the compound growth rate log Y = log a + t log b

The compound growth rate (g) was estimated by using

$$g = [\text{Anti log of log (b)} - 1] * 100$$

IV. RESULT AND DISCUSSION:

There are two sets of challenges that can constrain agriculture from fully realizing the potential gains from globalization. The first set consists of issues relating to food security. The second set consists of bottlenecks in the supply side factors. So far as food security is concerned. Globalization of agriculture is supposed to increase production of food, efficiency of food production, improve the economic situation of farmers and improve the pattern of food consumption. However studies all over the world are indicating that trade liberalization is leading to declining food production and productivity and worsening conditions of farmers. Added to this, massive displacement of farmers is taking place and this may lead to a socially

and politically explosive situation in the near future.

1. Decline in contribution of Agriculture in GDP with marginal fall in Labour force:

As country develops, agriculture's contribution to its GDP naturally declines, compared to other sectors of the economy. But in India contribution of agriculture to GDP is falling at a faster rate with marginal decline in labour force. Tablr-1 reveals that the share of agriculture in GDP was 54% in 1950-51 it has declined around 35% in 1980-81 and further to 18% in 2006-07, the fall in the population dependent on the sector has not been proportionate. Today more than 60% of total work force is still dependent on agriculture and its increased vulnerability to fall in income. The growth of India's GDP, however, has been heartening. It was 3.5% in 1950-51, increased to 9.2% in 2006-07. Thus we have a situation like 'economy is in boom and agriculture is in gloom'.

Table: 1 Annual Average Growth Rate at Constant Prices (%):

Five year plans	GDP growth rate (%)	Agriculture & allied Sector (%)
7th Plan (1985-90)	6.0	3.2
Annual Plan (1990-92)	3.4	1.3
8th Plan (1992-97)	6.7	4.7
9th Plan (1997-02)	5.5	2.1
10th Plan (2002-07)	7.6	2.3
2002-03	3.8	-7.2
2003-04	8.5	10.0
2004-05 (P)	7.5	-0.04
2005-06 (Q)	9.0	6.02
2006-07 (A)	9.2	2.73

Source: Economic Survey - 2006-07, Growth rate prior to 2001 is based on 1993-94 prices and after 2001 onwards is based on new series at 1999-2000 prices

2. Declines in Agricultural Production and Productivity:

It is now well known that with Green Revolution technology, food production in the country has grown about fourfold and the country has achieved near self-sufficiency. But this growth has confined to some limited areas initially, now spread to the rest of the country and to all crops. But of late the Green Revolution has now ended and the second technological breakthrough in yields has not yet occurred. The important observation can be obtained from above table are, the rate of growth of production of all crops in 1980s was 3.2% per annum

that fell to 2.3% per annum in 1990s and further to only 1.6% per annum over the period 2000-01 to 2004 – 05. The rate of growth of production of food grains fell from 2.9% per annum in 1980s to 2.0% per annum in 1990s and to just 0.7% per annum over the period 2000-01 to 2004-05. The rate of growth of productivity fell from 2.7% per annum in 1980s to 1.2% per annum over the period 2000-01 to 2004-05. The rate of growth of production of non-food grains fell from 3.8% per annum in 1980s to 2.7% per annum in 1990s and stood at 3.1% per annum over the period 2000-01 to 2004-05.

Table: 2 All India Compound Growth Rates of production and Yield of Major Crops (%):

Crops	1980-81 to 1989-90		1990-91 to 1999-2000		2000-01 to 2004-05	
	Production	Yield	Production	Yield	Production	Yield
Rice	3.6	**3.2**	2.0	1.3	-0.5	**1.3**
Wheat	3.6	**3.1**	3.6	**1.8**	0.6	**-0.1**
Jowar	0.3	1.3	-3.1	0.5	-0.2	1.9
Bajara	0.0	1.1	1.0	2.4	7.7	7.9
Maize	1.9	2.1	3.3	2.3	4.6	0.9
Total Pulses	1.5	1.6	0.6	0.9	4.1	2.8
Total Food grains	2.9	*2.7*	2.0	*1.5*	0.7	*1.2*
Sugarcane	2.7	1.2	2.7	1.0	-6.8	-2.7
Total Oilseeds	5.2	2.4	1.6	1.1	8.4	4.9
Non-Food grains	3.8	2.3	2.7	1.1	3.1	3.1
All Crops	3.2	2.6	2.3	1.3	1.6	2.0

Source: Government of India, Ministry of Agriculture, Agricultural Statistics at Glance, 2000.

The declining trend in growth rate of food grain production during 1990's reveals that the introduction of new agricultural strategy, in the name of green revolution, was not the ultimate solution for solving the food problem in India, because most of the farming systems were based on knowledge and biological inputs rather than chemical and capital intensive methods. An evergreen revolution is the pathway to sustainable advances in productivity. It is being argued that the Seed-Water-Fertilizer Technology has exhausted its potential to reach a point of diminishing returns. Therefore, prospects of Indian agriculture depends on research in bio-technology (hybrid seed technology) and genetic engineering, promotion of better utilization of irrigation capacity through cost-reduction, micro-irrigation technology (like drip irrigation, sprinkler irrigation), better conservation of rain water, dry land farming and minimization of salinity and water logging problems.

India's productivity levels are far below those in other countries. As per Economic Survey 2006-07, India's rice yield is 2.9 metric tons per hectare which is lower than the world yield, which is 3.96 metric tons per hectare in 2004-05. Egypt has highest rice yield in the world i.e. 9.8 metric tons per hectare. India's wheat yield is 2.71 metric tons per hectare which is lower than the world wheat yield 2.87 metric tons per hectare in 2004-05. U.K has

highest wheat yield in the world i.e. 7.77 metric tons per hectare. India's maize yield is 1.18 metric tons per hectare which is lower than the world maize yield, which is 3.38 metric tons per hectare in 2004-05. U.S.A has highest maize yield in the world i.e. 9.15 metric tons per hectare in 2004-05. Low productivity of food grain crops has serious implications for food security over the next few years. Declining productivity for our 12 major crops raises questions about the competitiveness of our agricultural products in world markets.

3. Shift in Cultivable Area:

Food growing land is being diverted to non-food crops such as flowers or luxuries commodities such as shrimps and this may lead to food insecurity. The shift from cereals to commercial crops has already been occurring in certain regions of the country with disastrous results on the livelihood of small and marginal farmers as well as on the maintenance of food security. The total area under food grains declined by 5.5 Million hectares between 1985-86 and 1995-96 with a corresponding increase in areas under non-food grain crops such as cotton, edible oils, sugarcane etc. The changes in crop pattern have affected the production of coarse cereals and pulses, further threatening food security of the poorer sections.

(1) Depletion of Land resources:

Depletion of land resources is the most serious concerns of Indian agriculture. There has been a steady trend of taking away agricultural land for non-agricultural uses. Land under agricultural uses has witnessed a continuous increase over time; at present 20 to 23 million hectares belongs to this category. It is nobody's case that this category of land use should not expand. But the pace at which land under non agricultural uses has been expanding, most strikingly when the net sown area has remained completely unchanged for nearly two decades. Therefore the land base of Indian agriculture is thus under a serious threat.

Table: 3 Some Indicators of land use & Cropping Intensity:

(Million Hectare)

Year	Net Sown Area	Land Under Non Agriculture	Cropping Intensity
1950-51	118.75 (41.8%)	9.36 (3.3%)	111.1
1970-71	140.78(46.4%)	16.48 (5.4%)	118.9
1990-91	140.9(46.9%)	21.09 (6.9%)	129.9
1998-99	142.6(46.6%)	22.81 (7.4%)	135.1
2000-01	141.16 (46.3%)	23.81 (7.8%)	131.6
2001-02	141.42 (46.4%)	24.07 (7.9%)	134.5
2002-03	132.66 (43.5%)	24.28 (8.0%)	133.2
2003-04	140.88 (46.1%)	24.49 (8.0%)	135.3

Source: Ministry of Agriculture, Agriculture Statistics at a Glance-2006-07

(2) Depletion of Water Resource:

Water is the most precious resource for sustainable growth of agriculture. In our case, the rate at which the depletion of this precious resource has been taking place in recent years has stirred many public analysts that the future of Indian agriculture is in jeopardy. Depletion of ground water resources is the most serious concerns of Indian agriculture. The accelerated pace at which the ground water resources have been exhausted, without replenishment, has thrown the most valuable ingredient of modern agricultural system out of gear.

4. Decline in Public Investment in Agriculture:

Ironically, in the process of New Economic Reforms and privatization, public investment in agriculture is declining, especially in rural infrastructure and irrigation development. Public investment in agriculture, which had been rising till 1970s, decelerated during the 1980s of course, the farmers themselves compensated decelerating trends of public investment. The public investment in Indian agriculture was 2.2 per cent of our Gross Domestic Product (1999-00 prices) in 1999-00, which declined to 1.9 per cent in 2005-06 (Economic Survey, 2006-2007). This has adversely affected the production potential of Indian agriculture including small and marginal farmers. Only 41% of our cultivable area is irrigated. Irrigation is the key element of agricultural transformation. 90% of public investment in agriculture is in irrigation. The reason why public investment in agriculture has fallen is because investment in irrigation has fallen.

Table: 4 Gross Capital Formations in Agriculture:

Year	Public Old Series at	Private 1993-94 prices	Total	Investment in agriculture as a % of GDP at constant prices
1990-91	4395 (29.6)	10441 (70.4)	14836	1.92
1994-95	4947 (33.0)	10022 (67.0)	14969	1.79
1995-96	4849 (30.9)	10841 (69.1)	15690	1.57
1996-97	4668 (28.9)	11508 (71.1)	16176	1.51
1997-98	3979 (25.0)	11963 (75.0)	15942	1.43
1998-99	3869 (26.0)	11026 (74.0)	14895	1.26
1999-00	4221 (24.4)	13083 75.6)	17304	1.37
	New Series at 1999-00 prices			
1999-00	7716 (17.7)	35757 (82.3)	43473	2.2
2000-01	7155 (18.5)	31580 (81.5)	38735	1.9
2001-02	8746 (18.6)	38297 (81.4)	47043	2.2
2002-03	7962 (17.0)	38861 (83.0)	46823	2.1
2003-04	9376 (20.8)	35756 (79.2)	45132	1.9
2004-05	10267 (21.1)	38309 (78.9)	48576	1.9
2005-06	13219 (24.2)	41320 (75.8)	54539	1.9

Source: Economic Survey - 2006-07.

5. Reduction in share of agricultural exports to total exports:

The agricultural export has recorded an impressive growth of 7 % during the period 2000-2001. Despite trade liberalization the share of agricultural exports to total national exports have declined from 18.49 % in 1990-91 to 11.2 % in 2004-2005.Over the years, the share of agricultural exports in total exports has been decline on account of diversification of the country's export basket and falling international prices of agricultural products. India's agricultural exports have shown extreme volatility.

Table: 5 Trends in India's Agricultural exports and imports in total merchandise trade (Rs. crores):

Year	Agriculture Imports	Total Imports	%Agriculture Imports to Total Imports	Agricultur e Exports	Total Exports	% Agriculture Exports to Total Exports
1	2	3	4	5	6	7
1990-91	1205.86	43170.82	2.79	6012.76	32527.28	18.49
1991-92	1478.27	47850.84	3.09	7838.04	44041.81	17.80
1992-93	2876.25	63374.52	4.54	9040.30	53688.26	16.84
1993-94	2327.33	73101.01	3.18	12586.55	69748.85	18.05
1994-95	5937.21	89970.70	6.60	13222.76	82673.40	15.99
1995-96	5890.10	122678.14	4.80	20397.74	106353.35	19.18
1996-97	6612.60	138919.88	4.76	24161.29	118817.32	20.33
1997-98	8784.19	154176.29	5.70	24832.45	130100.64	19.09
1998-99	14566.48	178331.69	8.17	25510.64	139751.77	18.25
1999-00	16066.73	215528.53	7.45	25313.66	159095.20	15.91
2000-01	12086.23	228306.64	5.29	28657.37	201356.45	14.23
2001-02	16256.61	245199.72	6.63	29728.61	209017.97	14.22
2002-03	17608.83	297205.87	5.92	34653.94	255137.28	13.58
2003-04	21972.68	359107.66	6.12	37266.52	293366.75	12.70
2004-05	22057.49	481064.11	4.59	39863.31	356068.88	11.20
2005-06	21025.54	630526.77	3.33	49802.92	454799.97	10.95
CGR	12.1	11.8	-	11.3	11.7	-

Source: DGCI&S, Ministry of Commerce, Kolkata.

6. Poor Human Capital:

Poor human capital is an obstacle to the sustainability of Indian agriculture. How do Indian policy makers look at the future scenario? It needs hardly to be emphasized that education would be an extremely important input for agriculture of the future. The army of present day illiterate rural workers just can't sustain it. Indian agriculture as a part of world agricultural

system has to keep pace with fast and vast changing technology. A typical Indian farmer of tomorrow has to be markedly different from his predecessors in new economic regime. There is nationwide call for an agricultural diversification, many new cop enterprises such as floriculture, horticulture, sericulture, livestock are tending to become highly education & skill intensive activities. In an era of commercialization of agriculture, every farmer has not only to be an efficient producer but a well-informed market strategist. Similarly new agriculture is a cobweb of biotech & genetic complexities, as such numerous soils related and environmental issues that have direct bearing on sustainability of agriculture. Tomorrow's Indian farmer will have to wear a global outfit. Therefore the role of knowledge and skill is paramount; hence education plays the key role to all those emerging pre-requisites.

7. EFFECTS ON THE INDIAN ECONOMY:

Due to adverse balance of payment India did not go for any reduction in market access. The product and the non-product specific subsidy In India is less than 10% of the AMS calculated. In fact for most commodities it is negative. As such it need not go for any subsidy reduction. The AMS for India is –22.5%. In India, exporters do not get any direct subsidy, in fact it can recourse to subsidies in the implementation period.

The developed countries have continued with massive subsidies that they have been providing to its farmers. American agriculture is probably the most pampered yet, it asks the rest of the world to reduce or do away with agricultural subsidies. In 1995 when WTO came into existence the European Union used to provide roughly $90 billion worth of subsidies to its 7 million farmers. Six years later the subsidies have risen to $114.5 billion. This also includes the subsidies that are directly paid to farmers. The subsidy per European cow is $ 750 per year, more than India's per capita income. The USA made available $30655 per hectare as subsidy to their farmers. The total subsidy granted by USA to agricultural sector in 1998 was $97.3 billion (Rs.4, 18,400), which is more than the total value of agricultural produce in India.

V. CONCLUSION:

Globalization of agriculture is supposed to increase the production of food and improve the economic situation of farmers across the world. However, many countries are facing the problem of decline in food production and productivity, decline in conditions for farmers and a decline in food security for consumers. Globalization is deepening food insecurity world over. Globalization of agriculture is in fact merely the corporatisation of agriculture. The current Globalization processes of agriculture threaten to undermine all domestic agriculture policy. They are undermining ecological security by removing all limits on concentration of ownership of natural resources. Trade liberalization of agriculture is neither guided by the need for providing livelihood security of two-thirds of Indian who are farmers, nor by the food security of the

poor half of Indians or of India as a whole. This leads to a challenge to the livelihood base of millions of farmers and food security at the household, regional and national levels. The irony of New Economic Policy has plunged agriculture into deep crisis for the last twelve years. On one side, many concessions have been granted to foreign capital and foreign imports and on the other side, major incentives of Indian exports have been withdrawn much in an advance of what would have been required under WTO agreement. Therefore, India needs to take a bold stand and make policies to strengthen the agricultural sector that will determine the economic and political future of India. India has to shape the future in a desirable direction through increasing its production efficiency which depends on research in Bio-technology, genetic engineering, promotion of better utilization of irrigation capacities, better conservation of rain water, minimization of salinity and water logging problems and improvement in rural infrastructure facilities like power, roads, etc.

REFERENCES:

1. Alagh. Y.K. (2002): *Globalization and Agricultural Crisis in India,* Deep and Deep Publications, New Delhi.

2. Bhalla.G .S (2004): *Globalization and Indian Agriculture, State of Indian Farmer, A Millennium Study*, Department of Agriculture & Cooperation, Ministry of Agriculture, Gov't of India, Published by Academic Foundation, New Delhi..

3. Chadha, G. K (2003): " *Indian Agriculture in New Millennium Human Response to technology Challenges*", Indian Journal of Agricu ltural Economics, Vol. 58, No. 1, Jan-Mar 2003.

4. Government of India: *Economic Survey,* Ministry of Finance, (Different volumes).

5. Gulati Ashok and Kelley T. (1999): *Trade Liberation and Indian agriculture* Oxford University press, New Delhi.

6. Narayan N. et. al. (2006): *Issues of Globalization and Economic Reform,* Serials Publications, New Delhi.

7. RBI (2005): *Handbook of Statistics on Indian Economy,* 2005-06, RBI, Mumbai.

2. ROLE OF KOLHAPUR MUNICIPAL CORPORATION IN WOMEN EMPOWERMENT THROUGH PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION IN KOLHAPUR CITY

Dr. Smt. V. P. Katti[1], Miss.Sarika Vishwas More[2]

Abstract:

Education is an effective instrument by which we can achieve the change in life without violent revolution. It is the most necessary element in acquiring knowledge, skill and self-confidence. According to the Constitution of India, primary education is compulsory and it is the duty of the Government to provide it to all people without considering cast, religion and sex. Therefore, secondary education as well as higher and technical education spread over the country due to private efforts made along with Government. Women education in India has also been a major task of both the government and civil society, as educated women can play a very important role in the development of the country.

The provision of primary education is the obligatory function of the corporation whereas secondary education is discretionary function under the Municipal legislation in Maharashtra. Kolhapur Municipal Corporation is selected as a sample to analyze the role of Municipal Corporation in the development of education for women empowerment. The study is an attempt to observe the role of KMC in primary and secondary education. It also focuses on the efforts taken by KMC especially through education department for the women employment.

Keywords: Education, Student enrollment ratio, Municipal Corporation, Women Empowerment.

"Education is the thing which makes physical, mental and spiritual development of man" **– M. K. Gandhi**

INTRODUCTION:

Education is an effective instrument by which one can achieve the change in life without violent revolution. It is the most necessary element in acquiring knowledge, skill and self-confidence. An individual can enjoy his or her life by attaining good education. Education occupies an important place in most of the plans for economic and social development.Primary and secondary education is the prerequisite for the accomplishment of other development

[1]***Dr. Smt. V. P. Katti,*** *Assistant Professor, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur*
[3]***Miss. SarikaVishwas More,*** *Research Student, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur*

goals. The future need for trained manpower in any country essentially depends upon the present percentage of enrolment in primary and secondary education. (S.V.Kalebag,2002). After independence, Government of India made good efforts for the spread of education with a view to bring the social and economic changes. According to the constitution of India, Primary Education is compulsory and it is the duty of the Government to provide it to all people without considering caste, religion and sex. But due to big growth in population, Government fails to provide the facilities. Therefore, Secondary Education as well as Higher and Technical Education spread over the country are due to private efforts made along with Government.

During the post-independence period there is a considerable development in the field of education in Maharashtra State. The education indicators of the State have been ahead of India as a whole for a very long period. Maharashtra literacy rate is higher than the national average and second highest among major states in the country.(V.R.Patil,2002).

Kolhapur is one of the renowned cities of Maharashtra in general and Western Maharashtra in particular on various counts. Municipal Corporation is an urban local government for Kolhapur city. Kolhapur Municipal Corporation (KMC) has been providing education facility at all levels. The provision of primary education is the obligatory function of the corporation whereas secondary education is discretionary function under the Municipal legislation in Maharashtra. Against this overall background, the present study endeavors for examining the role of KMC in women empowerment through the development of primary & secondary education.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The main objectives of the study are

1) To assess the education activities undertaken by KMC.
2) To analyze the status of girl student enrolment
3) To examine the trend of the expenditure by KMC on primary and secondary education
4) To observe the steps under taken by the KMC for empowerment of women by providing employment in its education department.

MEANINGOF WOMEN EMPOWERMENT:

Women empowerment is also defined as a change in the context of a women's life, which enables her increased capacity for leading a fulfilling human life. It gets reflected both in

external qualities (health, mobility, education and awareness, status in the family, participation in decision making and also at the level of material security) and internal qualities (self-awareness and self-confidence)(Ganesamurthy V.S. 2008)

Education has been perceived to be a significant instrument in improving the status of women and consequently there have been efforts to improve the access of girls and women to education.(S.V.Kalebag, 2002).

METHODOLOGYOF THE STUDY:

- **Collection of data and Statistical Tools**– The study is totally based on secondary data which is collected from the publications of KMC Annual Reports, Education Department Official Records, Various Books, Government reports &relevant websites. The percentage and compound growth rate have been used as statistical tools for the analysis of present study.
- **Period of Study** – The study period is from 2000-2001 to 2012-2013
- **Limitations of the study** – This study is limited to primary and secondary education, student's enrolment ratio and employment in education sector only.

REVIEWOF LITERATURE:

1. MukeshKuk (2007), in his article 'Education study of Role and Functions of Haryana School Board of Education towards Improving Secondary Education in the State' has tried to evaluate the existing frame work, system of administration and function of Haryana School Board of education.

2. Vidyadevi R. Patil (2002) in her article "A Critical Study of the Private Educational Institutions and their Contribution to the Local Community in Sangli District of Maharashtra State"highlighted the impact of private educational institutions on life of the local people in connection with socio-economic conditions inSangli District.

ROLE OF KMC IN PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION:

Kolhapur is considered as a progressive city in progressive state of Maharashtra. Kolhapur boosts a large number of educational institutes at all levels, including government and private institutions. Under the innovative and socially reformist leadership of ChattrapatiShahuMaharaj, the princely ruler of Kolhapur, the city had become a focal point of educational opportunities for all classes and communities of South-Western Maharashtra. This is also land of KarmaveerBhauraoPatil, who struggled for imparting education to the masses by his innovative 'Earn and learn' scheme. (City Development Plan 2031 Kolhapur) Kolhapur Municipal Corporation(KMC) has been providing education facility at all levels.

1. PRIMARY EDUCATION:

All areas under Kolhapur Municipal Corporation are brought under compulsory primary education and large scale public awareness programs. The age limit for primary education is 6 to 14 years.

In the year 1940, after demise of ChhattrapatiRajaram, Kolhapur constituency was managed by council. Queen Tararani was regent of this council at that time. To continue the legacy of educational development work started by ChhattrapatiShahuMaharaj, the management was handed over to Kolhapur Municipal Corporation on 24th September, 1942. According to the regulations devised in 1942, education committee came into existence on 21st December 1942 with subsequent elections. When organization merged into Mumbai region, education committee got transformed into Municipal School Board on 9th June 1948 conforming to the Mumbai Primary Education Act, 1947. (City Development Plan 2031 Kolhapur) There are 65 primary schools managed by KMC

There are certain schemes which are taken up from time to time for the encouragement of different sections of society to undertake primary education for their children.

a) Minimum 1000 girls had been admitted through 'Late SavitribaiPhule adopted children scheme'. Efforts are being taken to increase this number and all teachers were constantly engaged in these efforts.
b) The Education for All Movement, the central government's flagship SarvaShikshaAbhiyan(SSA), seeks to ensure that every child, including those with special needs, is provided an elementary education. As far as disability is concerned the SSA has declared no quota or reservation for the inclusion of children with disabilities. Instead it has adopted a zero rejection policy and provides for universal access to infrastructure and curricula in schools.(SSE, report)

2. SECONDARY EDUCATION:

One of the premier schools operated by the Municipal Corporations is the RajamataJijamata Girls High school. It is the only corporation managed girl's high school in the city. The high school was established in 1954 by Kolhapur Municipal Council. Initially it was started in a small place, but now the school has large two storied building with all amenities. The specialty of school is that all girls of school are given uniforms every year by the corporation. No fee is collected for any reason. Text books and note books are supplied from book bank. There is modern laboratory. The high school has 100% grants in aid from corporation. (City Development Plan 2031 Kolhapur)

TOTAL EXPENDITUREON PRIMARY& SECONDARY EDUCATION BY KMC:

The total Expenditure of the Corporation is divided into two groups Revenue and Capital Expenditure. Under the Revenue Expenditure of Primary & Secondary Education the Corporation spends on salaries and allowances of teaching & non-teaching staff, pensionfund,

electricity charges, purchase of books, stationary, journals &news papers, etc. Expenditure on construction of new school buildings, repairs of school buildings, construction of cultural halls, improvement in libraries, leveling of grounds, purchase of furniture etc. are included in the Capital Expenditure.

Table-1

Total Expenditure on Primary & Secondary Education by KMC

(Rs. Crore)

Year	Revenue Expenditure	Capital Expenditure	Total Expenditure
2000-2001	5.27(99.62)	0.02(0.38)	5.29
2001-2002	6.14(99.84)	0.01(0.16)	6.15
2002-2003	6.59(99.85)	0.01(0.15)	6.60
2003-2004	6.84(95.53)	0.32(4.47)	7.16
2004-2005	8.19(96.35)	0.31(3.65)	8.50
2005-2006	9.25(97.67)	0.22(2.33)	9.47
2006-2007	9.53(97.84)	0.21(2.16)	9.74
2007-2008	9.45(99.79)	0.02(0.21)	9.47
2008-2009	10.31(99.61)	0.04(0.39)	10.35
2009-2010	11.63(99.40)	0.07(0.60)	11.70
2010-2011	13.87(99.92)	0.01(0.08)	13.88
2011-2012	11.24(98.68)	0.15(1.32)	11.39
2012-2013	17.82(99.83)	0.03(0.17)	17.85
Total	**126.13**	**1.42**	**127.55**
Average	**9.70**	**0.11**	**9.81**
C.G.R	**9**	**2.74**	**8.72**

Source: *Budgets of KMC 2000-2001 to 2012-2013,*

Note: Figures in brackets indicate percentages to total expenditure, **C.G.R. :** Compound Growth Rate

Graph-1

Total Expenditure on Primary & Secondary Education by KMC

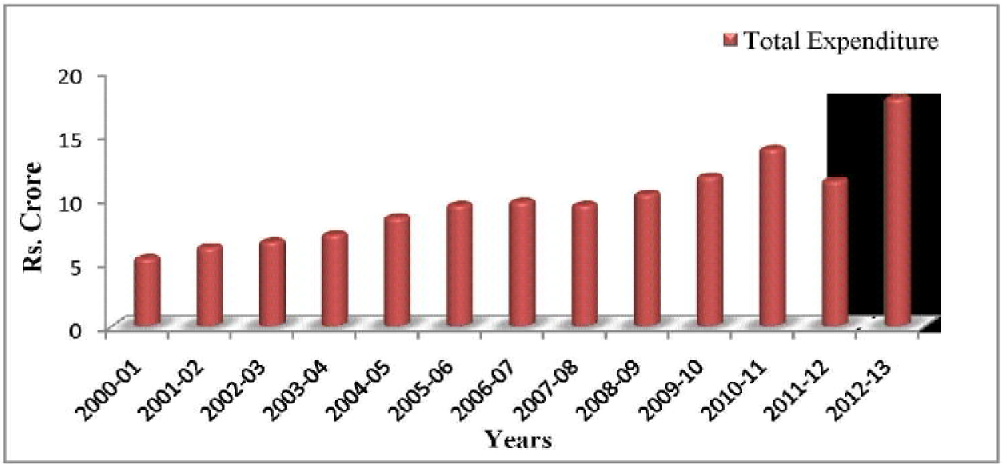

Table-1 represents the trend ofExpenditure spent by the Corporation on Primary & Secondary Education. It reflects the growth with minor fluctuations. The total expenditure rose from Rs. 5.29 cr. to Rs. 17.85 cr. i.e. by more than three timesduring the study period. The Compound Growth Rate (CGR) of Total Expenditure from was 8.72 and the average expenditure on primary and secondary education by KMC was Rs. 9.81 cr.

It also indicates the fact that the revenue expenditure has increasing trend.On the contrary,thecapital expenditure incurred by KMC was relatively negligible.

Education development requires huge revenue as well as capital expenditure. But the expenditure done by the corporation is insufficient from the point of need and urgency of educational facility as a basic requirement of community.

ENROLLMENT OF STUDENTS IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS OF KMC:

The strength of the school represents an efficiency of institution. The following table represents the number of students both boys and girls in primary schools run by KMC.

Table - 2

Number of Students in Primary Schools of KMC

Year	Total Students	Number of Girl Students
2000-01	15908(100)	7871 (49.48)
2001-02	15344(100)	7512 (48.96)
2002-03	15382(100)	7626 (49.58)
2003-04	15296(100)	7493 (48.99)
2004-05	14585(100)	7191 (49.30)
2005-06	12999(100)	6372 (49.02)
2006-07	12804(100)	6203 (48.45)
2007-08	12520(100)	6131 (48.97)
2008-09	12025(100)	5982 (49.75)
2009-10	11277(100)	5639 (50.00)
2010-11	10603(100)	5320(50.17)
2011-12	9801(100)	4935(50.35)
2012-13	9806(100)	5030(51.29)
CGR	**-4.26**	**-4.01**

Source: *Primary School of KMC of Students Statistical Information lists. (2000-2013)*

Note: Figures in to brackets indicate percentages to total, **C.G.R:** Compound Growth Rate

It is clear from the data in table - 2that the total number of students in primary schools of KMC shows the declining tendency.The number of total students decreased from 15908 to 9806 during the concerned period. The CGR of total students for 13 years was -4.26. Data reflects that Number of Girls students in primary schools of KMC, was 7871 in 2000-01, which declined to 7493 in 2003-04, further fell to 5030students in 2012-13.

Graph-2

Number of Students in Primary school of Kolhapur Municipal Corporation

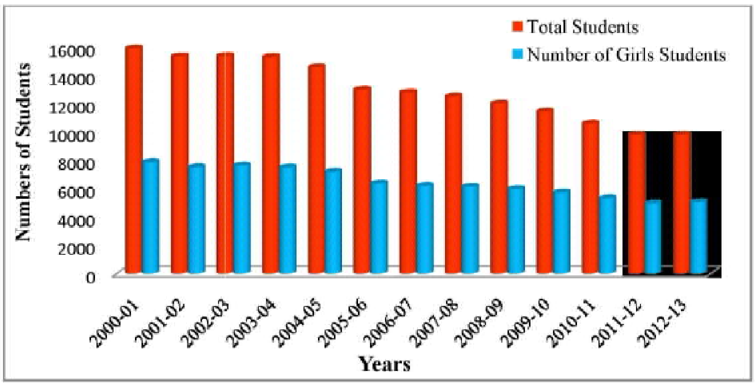

The percentage share of Girls students to total shows smallrice with fluctuations. This was 49.48 percent in 2000-01, reached to 51.29 percent in 2012-13. The CGR of Girl students for 13 years was -4.0.

ENROLLMENT OF STUDENTS IN SECONDARY SCHOOL OF KMC:

The corporation has one higher secondary school in the city. It is only for girl students. The following table represents the growth of enrollment in the higher secondary school during thirteen years.

Table-3

Number of Total Students in RajmataJijamata Girls High School, KMC

Year	Number of Girls Students
2000-01	500
2001-02	543
2002-03	511
2003-04	475
2004-05	495
2005-06	392
2006-07	395
2007-08	319
2008-09	286
2009-10	285
2010-11	250
2011-12	217
2012-13	200
CGR	**-8.30**

Source: *RajmataJijamata Girls Highschool of KMC of Students Statistical* Information lists (2000-13),**Note:CGR:**Compound Growth Rate

Graph– 3

Number of Total Students in RajmataJijamata Girls High School, KMC

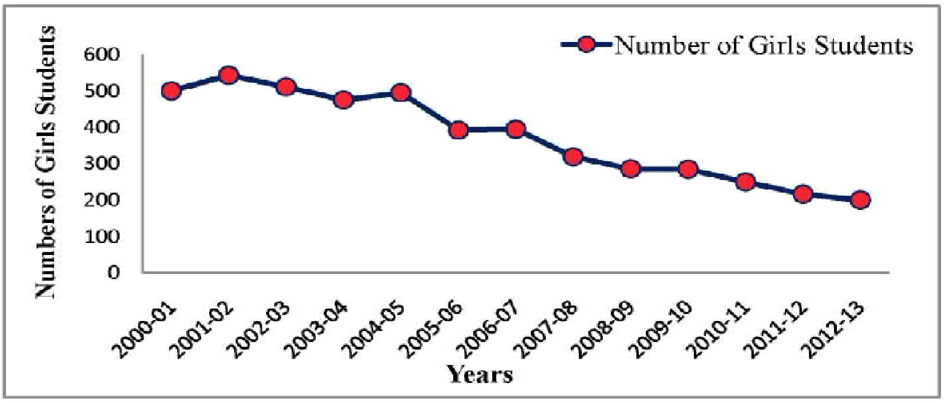

Table -3shows that the total number of Girl students in RajmataJijamata Girls High School of KMC is declining. It is due to the competitions among the educational institutions located at the city. CGR is -8.30percent during the period for 13 years considered for study.

EMPLOYMENT OF WOMEN IN PRIMARYAND SECONDARY SCHOOLS OF KMC: The corporation appoints the teachers and non teaching staff as per the requirement for smooth working of the educational institutions. The corporation empowers the women by providing jobs to them. The following table represents the scenario of women workforce in primary and higher secondary schools of KMC.

Table-4

Workforce in Primary School of KMC

Year	Teachers		Peons	
	Total Teachers	Women Teachers	Total Peons	Women Peons
2000-01	444	182(40.99)	180	17(9.44)
2001-02	411	161(39.17)	183	16(8.74)
2002-03	402	151(37.56)	185	14(7.57)
2003-04	411	158(38.44)	182	16(8.79)
2004-05	417	166(39.81)	179	15(8.38)
2005-06	398	144(36.18)	184	26(14.13)
2006-07	395	173(43.80)	187	26(13.90)
2007-08	398	181(45.48)	185	24(12.97)
2008-09	405	207(51.11)	186	23(12.37)
2009-10	419	215(51.31)	186	23(12.37)
2010-11	347	169(48.70)	185	22(11.89)
2011-12	348	178(51.15)	185	22(11.89)
2012-13	348	178(51.15)	186	21(11.29)
C. G. R.	**-1.57**	**1.33**	**0.22**	**3.65**

Source:*Primary schools of KMC of Report (2000-2013)*

Note: Figures in to brackets indicate percentages to total, **C.G.R:** Compound Growth Rate

Table-4 shows that total number of teachers in primary schools of KMC has reduced during 13 years of the study period. The C.G.R was -1.57.It is interesting to note that the proportion of women teachers in primary schools of KMC has gone up from nearly 41 to 51 percent within the span of thirteenyears.TheC.G.R was 1.33 percent during same period.

Number of Peons in primary schools of KMC reached to 186 in 2012-13.The C.G.R was 0.22 percent during the period of thirteenyears.The percentage of peons fromwomencategory was increasing up to 2006-07. Then it had declining trend.Its C.G.R. was 3.65 percent during the period of 13 years.

The above analysis reveals that, the KMC has definitely empowered the women by giving due representation to women as teachers and peons in its schools. The representation was higher than the proportion prescribed by the Act.

Table-5

Workforce in RajmataJijamata Girls High School, KMC

Year	Headmistress	Teacher		Clerk		Peon	
		Total Teacher	Women Teacher	Total Clerks	Women Clerks	Total Peon	Women Peon
2000-01	1	19(100)	10(52.63)	3	0	7(100)	5(71.43)
2001-02	1	18(100)	12(66.67)	2	0	3(100)	3(100)
2002-03	1	18(100)	10(55.56)	1	0	5(100)	3(60.00)
2003-04	1	17(100)	10(58.82)	1	0	5(100)	3(60.00)
2004-05	1	15(100)	8(53.33)	2(100)	1(50.00)	9(100)	7(77.78)
2005-06	1	17(100)	8(47.06)	2(100)	1(50.00)	8(100)	6(75.00)
2006-07	1	15(100)	8(53.33)	2(100)	1(50.00)	5(100)	3(60.00)
2007-08	1	15(100)	9(60.00)	2(100)	1(50.00)	5(100)	3(60.00)
2008-09	1	14(100)	8(57.14)	2(100)	1(50.00)	4(100)	3(75.00)
2009-10	1	14(100)	8(57.14)	1	0	3(100)	3(100.)
2010-11	1	14(100)	8(57.14)	1	0	3(100)	3(100)
2011-12	1	14(100)	9(64.28)	1	0	3(100)	3(100)
2012-13	1	13(100)	9(69.23)	1	0	3(100)	3(100)
CGR	**0.00**	**-2.92**	**-1.91**	**-5.38**	**0.00**	**-5.74**	**-2.95**

Source: *RajmataJijamata Girls Highschool of KMC of Reports (2000-11).*

Note: Figures in to bracket indicate percentage and Compound Growth Rate (C.G.R.)

The figure in Table-5showsthatthere isonewomanserving as headmistress in RajmataJijamata Girls High school. Number of total teachers was 19 in 2000-01 and it declined to 13 in 2012-13. The CGR was -2.92 percent.The number of women teachers was also having decreasing trendand CGR was -1.91. Number of clerks was decliningfrom 3 to 1. Not a single women clerkwas found in the school except five years i.e.during 2004-05 to 2008-09. Only one clerk employed during this period. Number of Total peons was 7 in 2000-01, which fell down to 3 in 2012-13.Women peons in theSchool were5in 2001-02 which rose to 7 in 2004-05, but again declined to 3 in 2012-13.The CGR was -2.95 percent during the period of 13 years.

From the above analysis,one can conclude that KMC has given due representation to women by providing employment in its high school under the categories such as teachers, peons and clerks relatively to large extent.

FINDINGS:

1. The revenue expenditure has increasing trend. On the contrary, the capital expenditure incurred by KMC was relatively negligible.
2. The total number of students in primary schools of KMC shows the declining tendency.
3. The total number of girl students has declining trend
4. The proportion of Girls students to total shows small rice with fluctuations.
5. The total number of Girl students in RajmataJijamata Girls High School of KMC is declining.
6. The proportion of women teachers in primary schools of KMC has gone up from nearly 41 to 51 percent within the span of thirteen years.
7. The percentage of peons from women category in primary schools was increasing up to 2006-07. Then it had declining trend.
8. The number of women teachers in higher secondary school had decreasing trend. But the proportion of women teachers is greater than the men.
9. Not a single women clerk was found in the school except five years i.e. during 2004-05 to 2008-09.
10. The proportion of peons from women category in higher secondary school was more than men.

CONCLUSIONS:

The present research study is an attempt to assess the efforts of the Kolhapur Municipal Corporation to achieve and promote primary and secondary education during the period 2000-01 to 2012-13. The study indicates that nearly 50 percent of total students are female in primary school.The Kolhapur Municipal Corporation is providing primary and secondary education with less capital expenditure.There is declining trend in the enrollment of girl students.Women workforce is not satisfactory in the category of clerks and peons. But the corporation has shown due representation to women as teachers in its schools. Therefore one can conclude that the corporation is not able to achieve an optimumlevel of female literacy

and women empowerment. In the era of competition the corporation has to modify its strategy towards the provision of education which is a fundamental aspect of women empowerment.

REFERENCE:

1. Kolhapur Municipal Corporation (2000-01 to 2012-13): Annual Budget Kolhapur Municipal Corporation, Kolhapur.
2. Kolhapur Municipal Corporation (2000-01 to 2009-10): Straight service recruitment and Promotion service recruitment Book Kolhapur Municipal Corporation, Kolhapur.
3. Primary Schools of KMC (2000-01 to 2009-10): Students Statistical Information lists Kolhapur Municipal Corporation, Kolhapur.
4. RajmataJijamata Girls High school of KMC (2000-01 to 2009-11): Students Statistical Information listsKolhapur Municipal Corporation, Kolhapur.
5. Kamble P. S. (2001), "Finances of Kolhapur Municipal Corporation", (Ph.D. Thesis), Economics Department, Shivaji University, Kolhapur, Page no. 253-258, 283-286
6. KalebagShobha V.(2002), "A Survey of Anxiety level of Secondary School Women Teachers and its Effect on the Personality and Academic Achievement of their Children", (Ph. D. Thesis), Department of Education, Shivaji University, Kolhapur
7. PatilVidyadevi R.(2002), "A Critical Study of the Private Educational Institutions and their Contribution to the Local Community in Sangli District of Maharashtra State", (Ph. D. Thesis), Department of Education, Shivaji University, Kolhapur
8. Government of Maharashtra (2011-12): 'Status of elementary education in Maharashtra State and Municipal Corporation Profiles', District Information System for Education (DISE),School Education and Sports Department,
9. Ganesamurthy V. S. (2008), "Empowerment of Women in India", social, economic and political, New Century Publication, New Delhi, India.
10. CRISIL Infrastructure Advisory, 'City Development Plan 2031 Kolhapur', CRISIL Risk and Infrastructure Solutions Limited, Mumbai. Page no 30-31.
11. www.kolhapurmunicipalcorporation.gov.in

3. IS MGNREGA IN INDIA INCLUSIVE?

Prof. Dr. P. S. Kamble[1]

ABSTRACT:

The major economic problem India has been facing since long back time is the problem of unemployment. It is due to over populated country, excessive labour force available, slower and inadequate employment generation in the country, reduction in the participation of the government in economic activities, over dependence on agriculture as a source of employment, inadequate industrial development, and so on. It is therefore the number of employment generating and providing schemes and programmes are being introduced and implemented in India since independence in general, and during planning era in particular. But the unsatisfactory and disappointing thing is that India did not succeed at all in generating necessary employment and tackling the problem of unemployment, on the contrary it failed only. The movement of right to work is the part and parcel of labour movement in the World in general and in India in particular. As the part of right to work as well dealing with the very important economic problem the unemployment the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) was enacted in 2005 and since 2006 the MGNREGA programme of employment generation and supply is being implemented in India and across the states having the number of objectives. The very important and noteworthy objectives of the MGNREGA programme are; increase in employment and purchasing power, women's participation in the workforce, the strengthening of rural infrastructure through the creation of durable assets, regeneration of natural resources that provide the livelihood resource base of the local rural economy, increase in productivity, reduction in distress migration, and so on. One of the very crucial objectives is inclusiveness and inclusive development of the economy as well as society as a whole. Since its implementation almost a decade is completed in India, hence it is the proper time to evaluate the MGNREGA programme in the perspective of its inclusiveness and inclusive development. It is against this overall background, the present paper endeavours to examine the MGNREGA Programme both at nation al level as well as across the states with Maharashtra as a case study for the latest period from 2010-11 to 2015-16.The study concludes that MGNREGA programme in India as well as Maharashtra is not inclusive to the extent necessary and desirable. No doubt, efforts are made to bring out social inclusiveness under this scheme, but it failed. Comparatively women are in better position than the SC, ST social groups so far as their participation in the MGNREGA programme at national level as well Maharashtra level is concerned.

Key Words: Employment, MGNREGA Programme, Social Inclusion, Inclusive Growth, Social Groups, Social Stratification,

[1]***Prof. Dr. P. S. Kamble***[2]***,*** *Head, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur*

I) INTRODUCTION

The major economic problem India has been facing since long back time is the problem of unemployment. It is due to over populated country, excessive labour force available, slower and inadequate employment generation in the country, reduction in the participation of the government in economic activities, over dependence on agriculture as a source of employment, inadequate industrial development, and so on. It is therefore the number of employment generating and providing schemes and programmes are being introduced and implemented in India since independence in general, and during planning era in particular. But the unsatisfactory and disappointing thing is that India did not succeed at all in generating necessary employment and tackling the problem of unemployment, on the contrary it failed only. The movement of right to work is the part and parcel of labour movement in the World in general and in India in particular. As the part of right to work as well dealing with the very important economic problem the unemployment the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) was enacted in 2005 and since 2006 the MGNREGAprogramme of employment generation and supply is being implemented in India and across the states having the number of objectives. The very important and noteworthy objectives of the MGNREGA programme are; increase in employment and purchasing power, women's participation in the workforce, the strengthening of rural infrastructure through the creation of durable assets, regeneration of natural resources that provide the livelihood resource base of the local rural economy, increase in productivity, reduction in distress migration, and so on. One of the very crucial objectives is inclusiveness and inclusive development of the economy as well as society as a whole. Since its implementation almost a decade is completed in India, hence it is the proper time to evaluate the MGNREGA programmein the perspective of its inclusiveness and inclusive development. It is against this overall background, the present paper endeavours to examine the MGNREGA Programme both at nation al level as well as across the states with Maharashtra as a case study for the latest period from 2010-11 to 2015-16.

II) REVIEW OF RESEARCH STUDIES:

The review of research literature has a special importance in any research activity may be in the form of a research paper/ article, research project, M Phil dissertation or Ph D research. It is essential to find out the gaps and lapses in the research on the research topic taken up. Some of the very important studies relating to the topic of MGNREGA programme are as follows. PooniaJyoti (2012) in her study examines the impact of MGNREGA on participation of women in employment. The study concludes that in Kerala there has been some shift out agriculture into the NREGS, mainly withrespect to female workers. Since the minimum wage paid under the NREGS is far greater than the marketagricultural wage for female workers, women who were not working previously have started to do so on NREGS sites. The NREGS wages are paid through banks encourages saving and, reportedly, some

percentage is left in the account as savings.Ranaware, Das, Kulkarni and Narayanan (2015) studied MGNREGA Works and Their Impacts with reference to the state of Maharashtra. The study is based on the survey of 4,881 users of more than 4,100 works created under the Mahatma GandhiNational Rural Employment Guarantee Act scheme in Maharashtra. It finds that MGNREGA works support agriculture, and benefit a large number of small and marginal farmers. An overwhelming 90% of the respondents considered the works very useful orsomewhat useful, while only 8% felt they were useless. Further, most works continue to be maintained and are in a good condition. Shah Deepak (2012) studies the implementation of MGNREGAprogrammewith reference to the state of Maharashtra. He observes that the scheme is successful in terms asset creation, watershed development, prevention of draught,large scale administration of rural public works and reduction in large scale migration. However, themajor problem relates to the employment generation as the man days generated and the numberhouseholds provided 100 days of employment are quite low in almost all the districts ofMaharashtra. Only 34 per cent households registered under NREGA received job cards, which isquite a low proportion. The wages offered under NREGA are low in several districts of the state,which could be due to improper methods of measurement of productivity. Sidharth and Vanik (2008) study the evaluation of MGNREGA Scheme by the CAG (Comptroller and Auditor General of India). The draft report of the Comptroller and Auditor General on the working of the National Rural Employment Guarantee Act was used by many sections of the media to strongly criticise this employment programme. The CAG report's major shortcoming has been that it fails to match up to the comprehensive terms of reference of a performance audit. The silence of the CAG on the overall impact of the NREGA (apart from the two figures discussed earlier – on average employment and households completing 100 days) was an outcome of these failings. Had the CAG methodology incorporated more interaction with NREGA workers, its own purposes might have been better served. Despite falling short on a number of counts, the CAG report has highlighted many genuine problems and pointed out improvements that are required. Aggarwal, Gupta and Kumar (2012) in their research article have examined the wells under the NREGA with reference to the state of Jharkhandinvalidate the criticism of the National Rural Employment Guarantee programme is that it does not lead to the creation of permanent assets and a sustained increase in incomes. Based on the fieldstudy they argue that the construction of wells in one block in Ranchi district of Jharkhand shows that assetcreation under this programme can result in the creation of income-generating assets. The study concludes that completed NREGA wells are clearly useful assets for not only their owners, but also for others who use their water, free of cost. Apart from paddy which used to be the primary crop grown earlier in the command areas, the wells have enabled the cultivation of wheat, vegetables and other crops. The wells are also a valuable source of water for drinking, bathing, washing. Gopal K S (2009) in his study argues that much has been said and written about the social audits conducted in Andhra Pradesh under the National Rural Employment Guarantee Act. But on the ground these audits have achieved much less than advertised and they have ignored many important aspects of implementation of NREGA. The

social audit process has a long way to go before it can claim to have contributed to transparency, empowerment and good governance.AP civil society is derided for being lukewarm to a unique, historic and path breaking SA march in the state.

The foregoing review of theresearch studies relating to the MGNREGA programme reveals that, no doubt, some of the studies have been carried out relating to the topic MGNREGA. There are number of issues and aspects of this particular topic of the research, and a few have been just studied. There is plenty of scope to undertake the research studies on the MGNREGA. The very important missing aspect of the studies on the MGNREGA is, it is not assessed in the perspective of social inclusiveness. It is therefore the present study endeavours to examine the MGNREGA scheme in the framework of its social inclusiveness and contribution to the inclusive development of the Indian economy.

III) RESEARCH METHODOLOGY:

The present study is an endeavour to examine the MGNREGA programme in the perspective of Social inclusiveness with reference to India and the Maharashtra as a case of all the states in the country. The study is solely relied on the secondary data only. The period of the study is the latest one, which is from 2010-11 to 2015-16. The prime objective of the present study is examining the MGNREGA programme being implemented in India with a case study of Maharashtra state since 2006 in the perspective of social inclusiveness so as answer the research question, Is MGNREGA in India Inclusive? The necessary secondary datahas been collected from the sources such as Annual Reports of Ministry of Rural Development, Government of India, Special Reports on MGNREGA Programmeof Ministry of Rural Development, Government of India, Annual Reports of Ministry of Rural Development, Government of Maharashtra,and Special data on MGNREGA Scheme by the Ministry of Rural Development, Government of Maharashtra. The collected data is classified in the light of objective of the present study. The tabulated data is analysed by using appropriate statistical tools such as Compound Growth Rate (CGR) to measure growth of the variables under consideration, Ratio Analysis to find out relative position of the variables into consideration in the aggregate and Coefficient of Variation(CV) to identify consistency or inconsistency in the variables under consideration relating to the topic of MGNREGA programme in the framework of social inclusion. The present study also has used the very important parameters namely social dimension of distribution of job cards, Social Composition of Households worked, Social Structure of Person days worked, Women Participation, Participation of Persons with Disability, Social Stratification of the Households reached 100 day s with reference to India as well as the state of Maharashtra to examine the MGNREGA in the perspective of social inclusiveness. At the same time, the graphical presentation of some of the variables and their trends also has been given in the study.

IV) RESULTS AND DISCUSSION: IS MGNREGA IN INDIA INCLUSIVE?

As the concept of inclusive growth is broader in meaning, there is need for taking into consideration its different approaches. Various definitions of "Inclusive Growth" all express the need for new approaches to address social inequalities especially in the developing world. These include inequalities in income; assets, both financial and human, education and health; economic opportunities and all spheres of life. According to the World Bank Inclusive economic growth can be achieved by "focusing on expanding the regional scope of economic growth, expanding access to assets and thriving markets and expanding equity in the opportunities for the next generation of Indian citizens no matter who they are or where they live" (World Bank 2006 in Suryanarayana, 2008, p. xiv).Sen (2007) is of the opinion that "a necessary condition for inclusive growth is that the disparity in per worker income between agriculture and non-agriculture should not widen" Besley*et al.* (2007) use growth elasticity of poverty as measures to assess inclusiveness of the poor in the growth process. M. Ahluwalia provides the following interpretations:"Achieving a growth process in which people in different walks of life…feel that they too benefit significantly from the process" (Ahluwalia, 2007).

The mandate of the Act is to provide at least 100 days of guaranteed wage employment in a financial year to every rural household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. Thus, MGNREGA is a powerful instrument for ensuring inclusive growth in rural India through its impact on social protection, livelihood security and democratic empowerment (Government of India, 2013,p3).This section of the study is very important which provides the analysis of the research topic. It examines the MGNREGA programme in the perspective of social inclusiveness so as to enable answering the research question; Is MGNREGA in India inclusive? It provides analysis and interpretation of the data and their results, which has been carried out at two levelsi) national level and ii) Maharashtra state level.

I) National / All India Level:

The objectives of the MGNREGA programme include: Ensuring social protection for the most vulnerablepeople living in rural India through providing employment opportunities,Ensuring livelihood security for the poor through creation of durable assets, improved water security, soil conservation and higher land productivity, Strengthening drought-proofing and flood management in rural India,Aiding in the empowerment of the marginalized communities, especially women, Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs), through the processes of a rights-based legislation,Strengthening decentralised, participatory planning through convergence of various anti-povertyand livelihoods initiatives, Deepening democracy at the grass-roots by strengthening the Panchayati Raj Institutions (PRIs), Effecting greater transparency and accountability in governance (Government of India, 2012, p1).

Job cards distribution is an indicator of working and consequently performance of the MGNREGA programme, hence when it is examined in social inclusion perspective it highlights the extent of social inclusion. Inclusion expects more and more or at least necessary representation to the socially deprived social groups like SCs, STs, women, physically disabled. Taking into account the representation to the SCs and STs in the MGNREGA job cards allocation during the latest period 2011-12 to 2015-16 is examined here.

Table 1: Social Dimension of Distribution of MGNREGA Job Cards in India

Year	SCs	STs	Others	Total Job Cards
2011-12	25873667 (20%)	18560315 (15%)	82400594 (65%)	126834576 (100)
2012-13	27804556 (21%)	19360481 (15%)	85298295 (64%)	132463332 (100)
2013-14	27591219 (21%)	19181951 (15%)	83293575 (64%)	130066745 (100)
2014-15	26019846 (21%)	18018363 (15%)	79093465 (64%)	123131674 (100)
2015-16	25954649 (22%)	16101901 (13%)	78535009 (65%)	120591559 (100)
CGR	-1% pa	-3.49% pa	-1.70% pa	-2% pa
CV	3.22%	7%	3.50 %	0.38%
Mean	26648787 (21%)	18244602 (15%)	81724188 (64.4%)	126617577 (100)

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

It is found a negative growth in the distribution (CGR -2%pa) job cards at aggregate level during the study period, is not a good indicator of MGNREGA programme’s good performance in India. The only noteworthy thing is much ups and downs are not seen (CV 0.38%) in the job cards distribution. The analysis of social dimension of the job cards distribution reveals that a maximum share of total job cards was allotted to the Others (64.4%) as a social group, which is followed by the SCs (21%) and STs(15%). It is good that these relative shares are greater than their population, but the proportion of the poor people is higher among the SC, ST social groups, which demands the need for greater share in the distribution of job cards, which does not support the purpose of social inclusion. The thing to be noted is consistency in the distribution of job cards was good for the SCs and Others, but it was lacking in the case of STs.

Besides the job cards of MGNREGA programme allotted to the socially marginalized groups like SCs and STs, the state of the households worked actually under this programme is a good indicator social inclusiveness of this employment programme. It is therefore examined below.

Table 2:Social Composition of Households worked under MGNREGA in India

Year	No. of SC Households worked	No. of ST Households worked	No. of Other Households worked	Total No. of Households worked
2011-12	11541397 (22%)	9508077 (18%)	31179004 (60%)	52217565 (100)
2012-13	11415000 (22%)	9667077 (19%)	30409498 (59%)	51491560 (100)
2013-14	11116525 (22%)	9431167 (19%)	29082590 (59%)	49630282 (100)
2014-15	8819360 (22%)	8162106 (20%)	23637325 (58%)	40618791 (100)
2015-16	4946823 (24%)	3410414 (16%)	12537766 (60%)	20895003 (100)
CGR	-18% pa	-20% pa	-19% pa	- 19% pa
Mean	9567821 (22.4%)	8035768 (18.4%)	25369237 (59.2%)	42970640 (100)
CV	2.93%	3.30%	3.05%	3.06%

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

Here we find – again from the 2008 survey – that 81% of NREGA workers live in *kaccha*houses; that 73% are scheduled castes (SCs) or scheduled tribes (STs); that 61% are illiterate; and that 72% have no electricity at home (Jenkins, 2012, p31). It is clearly observed that a significant fall in the number of households worked actually under MGNREGAprogramme at aggregative level, which stood at 19% pa is disappointing and hence dismal from the point of view of the progress of this programme. But the notable thing is, a good consistency is observed in the number of households actually worked on the work sites of MGNREGA programme. For us the social composition of the households actually worked under MGNREGA is very important for assessing social inclusiveness of the scheme. It is against this background, it is observed that a major proportion of the households worked under MGNREGA goes to Others(59%), which is followed by the SC (22%) and ST (18%) households respectively. This cannot be socially inclusive employmentprogrammelike MGNREGA. A negative growth is observed among all social grouphouseholds, but the consistency is found in the households actually worked under this employment programme.

Besides the number of households worked under the MGNREGA programme, the number of person days worked by the different social groups can be a good parameter to judge the social inclusion status of the programme like MGNREGA. It is therefore endeavoured below.

Table3:Social Structure of Personsdays worked under MGNREGA in India

Year	No. of SC Persons days worked	No. of ST Persons days worked	No. of Other Persons days worked	Total No. of Persons daysworked
2011-12	485461010 (21%)	521297130 (23 %)	1303504294 (56 %)	2310799255 (100)
2012-13	513156147 (21)	502072984 (21)	1390500810 (58)	2405729933 (100)
2013-14	503125516 (22)	456002075 (20)	1321224032 (58)	2280351623 (100)
2014-15	347220144 (22)	297286018 (19)	952003783 (59)	1596509945 (100)
2015-16	120187136 (23)	84717964 (16)	320817917 (61)	525722574 (100)
CGR	-28%	-35% pa	-28% pa	-29% pa
Mean	393829991 (22%)	372275234 (15%)	1057610167 (58%)	1823822666 (100)
CV	4.24%	4.92%	4.21%	3.49%

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

From the data results, it is adequately clear that a significant decline in the number of person days worked under MGNREGA in India is found during the latest period 2011-12 to 2015-16 at both the aggregative as well as social group level. But considerable consistency is there in the number of person days worked under the programme MGNREGA at national level in India. More or less the same trend is observed in the number of person days worked by the social groups like SC, ST as well as Others also. As far as social inclusiveness of this programme with reference to the indicator of the number of person days worked under MGNREGA is concerned, it is Others as a social group got lion's share (58%), which was followed by SCs (15%) and STs (15%), which cannot be socially inclusive. The same trend in the consistency in the number of person days worked under MGNREGA for all social groups into consideration is found.

Like the social groupsSCs and STs, Women is also a depressed and discriminated social group in the Indian society. It is therefore more and more representation to the Women in the employment generation programme like MGNREGA is urgently needed and expected as well. In this backdrop, it is of crucial importance to study the participation of the women in the employment programme like MGNREGA so as to recognise the state of social inclusiveness.

Table 4:Women Participation in MGNREGA in India

Year	Person days Women worked	Total No. of Person days worked
2011-12	1086277016 (47%)	2310799255 (100)
2012-13	1209108776 (50)	2405729933 (100)
2013-14	1186774305 (52)	2280351623 (100)
2014-15	860820264 (54)	1596509945 (100)
2015-16	306952837 (58)	525722574 (100)
CGR	-25%	-61% pa
Mean	929986640 (52%)	1823822666 (100)
CV	4.02%	3.49%

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

It is adequately proved that a significant fall in the growth of the number of person days worked under the MGNREGA during 2011-12 to 2015-16 in the case of both the aggregate level (-61% pa) and women level as well. But from the point of view of finding out social inclusiveness of MGNREGA programme when we examine the participation of the women in the number of person days actually worked the scenario is rather good. More than 50% share of the total number of person days worked under this scheme has been gone to the women as a social group, is really satisfactory, appreciable and a thing of welcome, which indicates absence of gender discrimination in the participation of women in MGNREGA employment programme.

The United Progressive Alliance government's much touted flagship programme under the National Rural Employment Act is aimed at countering some of the developmental woes of the Indian state in the backward regions (Banarjee and Shaha, 2010, p42).Persons with disability is also a socially deprived and discriminated social group in the Indian society, hence it's more and more involvement in the employment generation programme is very much needed and expected for the social inclusion of this scheme and more importantly for the inclusive development of the country like us. This is examined below.

Table 5: Participation of Persons with Disability in MGNREGA in India

Year	Total Persons with Disability worked	Total Persons worked
2011-12	400126 (0.24 %)	83707653 (100)
2012-13	455907 (0.55)	81446070 (100)
2013-14	487151 (0.64)	75782248 (100)
2014-15	352379 (0.58)	59777756 (100)
2015-16	178192 (0.63)	28185212 (100)
CGR	-18% pa	-23% pa
Mean	374751 (0.52%)	65779788 (100)
CV	32.40%	35%

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

It is very much clear that many efforts have not been made in India to increase the participation of the disabled persons in employment generation programme MGNREGA in India. It is therefore a higher but negative growth is found in their participation in this employment scheme. Besides this a meager share (0.52%) in total employment provided by the MGNREGA is found during the study period from 2011-12 to 2015-16. In addition to that wide fluctuations in the supply of employment by this scheme are also seen as indicated by the CV 32.40%. This adequately shows that MGNREGA in India is not socially inclusive in the perspective of involvement of disabled persons in MGNREGA as an employment oriented programme.

MGNREGA Programme is an employment oriented programmewhich is expected to provide employment in the economy so that the problem of unemployment especially in the rural areas can be tackled. Hence one of the major objectives of this employment scheme is to supply employment of at least 100 days in a year to every family in the country who desires to work. The analysis of the social stratification of the households who got 100 days employment in a year enables us to decide social inclusiveness of the MGNREGA in India. The data results reveal that a significant fall in the growth rate of the number of families getting at least 100 days employment is found during the study period from 2011-12 to 2015-16.Besides this, a smaller share of the total families getting 100 days employment in a year for the SCs (19%) and STs (16%) is found, but it was very much higher for the Others or non backward communities in India.

Table 6: Social Stratification of the Households Reached 100 day s Employment

Year	SCs	STs	Others	Total
2011-12	635782 (14%)	1139395 (25%)	2730419 (61%)	4505596 (100)
2012-13	1158431 (21)	1106190 (20)	3133587 (59)	5398208 (100)
2013-14	1000039 (21)	895229 (19)	2778039 (60)	4673307 (100)
2014-15	484067 (21)	469166 (20)	1379382 (59)	2332615 (100)
2015-16	32173 (18)	36935 (20)	111823 (62)	180931 (100)
CGR	-50% pa	-54% pa	-52% pa	-52% pa
Mean	662098 (19%)	729383 (16%)	2026650 (60)	3418131 (100)
CV	67%	64%	62%	63%

Source: Ministry of Rural Development, Government of India

This is adequate and sufficient to prove that MGNREGA is not socially inclusive when the indicator of social stratification of the number of families getting 100 days employment in a year is taken into account. This study of the functioning of the National Rural Employment Guarantee Scheme between February 2006 and July 2009 in Birbhum district, West Bengal reveals that in order to serve as an effective "employer of last resort", the programme should provide proportionately more job-days during the agricultural lean season and wages should be paid in a timely manner (Dey and Bedi, 2010, p 19).

II) Across the States in India: A Case of MaharashtraState:

Maharashtra is a state which is developed, progressive and more importantly the state that implemented Employment Guarantee Scheme as an employment oriented scheme for the first time in the country , and hence a pioneer state of employment guarantee scheme. It is therefore of crucial importance to examine with the help of some indicators, IsMGNREGA in Maharashtrainclusive?

Table 7 : Social Dimension of Job Cards Issued in Maharashtra

Year	Job Cards Issued				
	SC	ST	Others	BPL	Total
2010-11	524747 (8%)	742879 (12%)	5023550 (80%)	5023550 (80%)	6291176 (100)
2011-12	591337 (9)	883499 (13)	5321425 (78)	515017 (8)	6796261 (100)
2012-13	748543 (10)	1040410 (14)	5462925 (75)	684714 (9)	7251878 (100)
2013-14	748543 (10)	1040410 (14)	5462925 (75)	684714 (9)	7251878 (100)
2014-15	751055 (10)	1041912 (14)	5549773 (76)	NA	7342740 (100)
2015-16	749610 (10)	1041236 (14)	5573275 (76)	710465 (10)	7364121 (100)
CGR	7.40% pa	6.43 %	1.00 % pa	-31% pa	2.95% pa
Mean	685639 (9.5%)	965058 (13.5%)	5474065 (77)	1523692 (19%)	7049676 (100)
CV	15%	13%	1.80 %	128.50%	6.03%

Source: Government of Maharashtra Data on MGNREGA

It is found that a positive but marginal growth (2.95%) in the number of job cards issued in Maharashtra, which is positive and considerable for SCs (7.40% pa) and STs (6.43% pa), is a good thing, and not so much satisfactory and appreciable for the BPL and Others. But the relative shares of different social groups in the job cards distribution reveals that MGNREGA scheme is not socially inclusive, because Others as a social group got a lion's share (77%) with meager shares of SCs (9.5%) and STs (13.5%). **Table 8: Social Dimension of Households Employment Provided under MGNREGA in Maharashtra**

Year	No of Households Employment Provided				
	SC	ST	Others	BPL	Total
2010-11	29829 (0.47%)	92474 (1.45%)	341085 (5.38%)	00	6338307 (100)
2011-12	114626 (2)	273808 (4)	1116012 (16)	00	6904183 (100)
2012-13	110750 (1.5)	230889 (3)	802198 (11)	173966 (2)	7566413 (10)
2013-14	110750 (1.5)	230889 (3)	802198 (11)	173966 (2)	7566413 (100)
2014-15	115971 (10)	216709 (19)	827318 (71)	NA	1159998 (100)
2015-16	74500 (1)	136391 (2)	538377 (7)	121142 (2)	7761503 (100)
CGR	14 % pa	3.60% pa	4 % pa	-17% pa	-12% pa
Mean	92738 (3%)	196860 (5.5%)	737865 (18%)	156358 (2%)	6216136 (100)
CV	37%	35%	36%	19.50%	41%

Source: Government of Maharashtra Data on MGNREGA

It is clear when the social stratification of the employment provided households under MGNREGA is considered social inclusion is missing in Maharashtra. It is because only 3.5% SC households got employment under this scheme, which was a little bit higher for the ST households, and just 2% households from BPL categories. The position of the Otherswas comparatively good but not better in the households getting employment under MGNREGA in the state.

Table 9: Social Dimension of Employment Person days Generated under MGNREGA in Maharashtra

Year	Employment Person days Generated				
	SC	ST	Others	BPL	Total
2010-11	1303888 (8%)	2949349 (19%)	4637002 (30%)	0000	15686082 (100)
2011-12	6059314 (35)	1520511 (9)	5593465 (32)	0000	17152183 (100)
2012-13	5141935 (27)	10177517 (54)	6416078 (34)	8393639 (45)	18700804 (100)
2013-14	5141935 (27)	10177517 (54)	6416078 (34)	8393639 (45)	18700804 (100)
2014-15	6209000 (10)	11466000 (19)	43749000 (71)	NA	61424000 (100)
2015-16	2808342 (15)	4995072 (26)	11752759 (61)	4857640 (25)	19134104 (100)
CGR	18.80% pa	5.24% pa	3.61% pa	-24% pa	15% pa
Mean	4121020 (16%)	9161762 (30%)	34817595 (44%)	7214973 (38%)	25132996 (100)
CV	49 %	49%	43%	28%	71%

Source: Government of Maharashtra Data on MGNREGA

It is revealed from the data results that the position of socially backward groups like SC (CGR 19%, Share 16%) and ST (CGR 5.24% & Share 30%) also BPL families (38%) was good in the employment person days generated in the state, but was not better. It was comparatively better for the Others (44%) as a social group.

Table 10: Social Stratification of Employment under MGNREGA in Maharashtra

Particulars	2010-11	11-12	12-13	13-14	14-15	CGR	Mean	CV
Average Employment per Household (days)	44	47	54	45	45	0.014	47	8.63
Cost of generating one day employment (Rs)	179	244	249	247	277	9.25	239	15.11
% share in Employment								
i) SC	22	5.8	8.9	9.8	10.2	-10	11.34	54.67
ii) ST	25.6	17.1	16.9	19.3	17.6	-7	19.3	18.86
iii) Women	45.9	46	44.6	43.7	42.3	-3%	44.5	3.48%

Source: Employment Guarantee Scheme Division, Planning Department, Govt. of Maharashtra

It is adequately clear that on an average MGNREGA could provide employment for only 47 days, but its cost was Rs. 239, is no doubt a high cost. For us, whatimportant is the relative shares of different social groups such as SC, ST and Women in employment provided under MGNREGA in the state. It is just 11% for the SCs, 19% for STs and 44.5% for women , which adequately proves that women are in good condition, but the state of SCs and STs is not good hence socially inclusive.

V) CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS:

The thorough analysis of the MGNREGA programme in the social inclusion perspective with reference to India as well as the state of Maharashtra as a case by using some important indicators for the latest period from 2010-11 to 2015-16 reveals a very important conclusions. They are enlisted below. A maximum share of total job cards was allotted to the Others (64.4%) , which is followed by the SCs (21%) and STs (15%), these relative shares are greater than their population, but the proportion of the poor people is higher among the SCs, STs. A major proportion of the households worked under MGNREGA goes to Others (59%), which is followed by the SC (22%) and ST (18%) households respectively. A negative growth is observed among all social group households, but the consistency is found in the households actually worked. With reference to the indicator of the number of person days worked Others as a social group got lion's share (58%), which was followed by SCs (15%) and STs (15%). The same trend in the consistency of the number of person days worked for all social groups is found. More than 50% share of the total number of person days worked has been gone to the women as a social group, is really satisfactory, appreciable and a thing of welcome, which indicates absence of gender discrimination in the participation of women in MGNREGA. A higher but negative growth is found in their participation in this employment scheme with a meager share (0.52%) in total employment provided. A smaller share of the total families getting 100 days employment in a year for the SCs (19%) and STs (16%) is found, but it was very much higher for the Others or non backward communities in India. Shares of different social groups in the job cards distribution in Maharashtra reveals that Others as a social group got a lion's share (77%) with meager shares of SCs (9.5%) and STs (13.5%). Only 3.5% SC households got employment under this scheme, which was a little bit higher for the ST households, and just 2% households from BPL categories. The position of the Others was comparatively good but not better in the households getting employment under MGNREGA in the state.Position of socially backward groups like SC (CGR 19%, Share 16%) and ST (CGR 5.24% & Share 30%) also BPL families (38%) was good in the employment person days generated in the state, but was not better. It was comparatively better for the Others (44%). Employment provided under MGNREGA in the stateis just 11% for the SCs, 19% for STs and 44.5% for women, which adequately proves that women are in good condition, but the state of SCs and STs. This adequately and sufficiently proves that the MGNREGA programme in India as well as Maharashtra is not inclusive to the extent necessary

and desirable. No doubt, efforts are made to bring out social inclusiveness under this scheme, but it failed. Comparatively women are in better position than the SC, ST social groups so far as their participation in the MGNREGA progarmme at national level as well Maharashtra level is concerned.

The important suggestions useful for socially more inclusive MGNREGA programme are; Participation in the employment under MGNREGA should be higher in accordance with poverty, property, economic status of social groups SC, ST and Others. A continuous review of the participation of the social groups in MGNREGA programme should be taken. The budget of the programme should be allocated in proportion of the necessary participation of different social groups in the employment under this programme. The mechanism of providing knowledge and information of the working and employment from the MGNREGA scheme should be evolved and implemented especially for the socially deprived and discriminated groups of the society in India.

VI) CONCLUDING REMARKS:

The MGNREGA programme is a very important programme on various grounds. It is not only an employment scheme. It is therefore it has the number of aspects, issues and problems as well. Hence a single study especially for a single research paper is not adequate and sufficient. M any research studies should be carried out on this very important scheme so that its thorough and comprehensive evaluation can take place which will provide the inputs and advice for the policy makers and proper and effective implementation of the MGNREGA programme in India as well as across the states also. This paper is just a little bit attempt in that direction.

VII) REFERENCES:

Poonia, Jyoti (2012). Critical Study of MGNREGA: Impact and women's participation, International Journal of Human Development and Management Sciences, Vol. 1 No. 1 (January-December, 2012), ISSN: 2250-8714, pp35-55.

Ranaware et al (2015). MGNREGA Works and Their Impacts: A Study of Maharashtra, Economic & Political Weekly, MARCH 28, 2015 vol l no 13 53, Mumbai, pp 53-61.

Shah Deepak (2012). Implementation of NREGA in Maharashtra: experiences, challenges and ways forward, Munich Personal RePEc Archive(MPRA) Paper No. 39270, posted 6. June 2012 13:33 UTC,pp1-12.

Sidharth and Vanik (2008). CAG Report on NREGA: Fact and Fiction, Economic& Political Weekly , June 21, 2008, Mumbai, pp 39-45.

Aggarwal et al. (2012). Evaluation of NREGA Wells in Jharkhand, September 1, 2012 Volxivii no 24 35 , Economic & Political Weekly, Mumbai, pp24-27.

Gopal K S (2009). NREGA Social Audit: Myths and Reality, January 17, 2009, Economic & Political Weekly, Mumbai, pp 70-71.

Suryanarayana, M H (2008), Inclusive Growth: What is so exclusive about? WP-2008-019, Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai, October 2008. http://www.igidr.ac.in/pdf/publication/WP-2008=019.pdf.

African Development Bank Group (2012), Briefing Notes for AfDB's Long-Term Strategy Briefing Note 6: INCLUSIVE GROWTH AGENDA , Date: 10 April 2012.

Ahluwalia, Montek S. (2007): "Montek Singh on Indian Economy and reforms", Interview in the *Business Standard*, June 29, 2007.

Government of India (2013). MGNREGA 2015: Operational Guidelines, Ministry of Rural Development, Government of India, New Delhi.

Government of India (2012). MGNREGA Sameeksha 2012, Ministry of Rural Development, Government of India, New Delhi, pp1-109.

Jenkins, Rob (2012). Realising the Right to Work, Economic & Political Weekly, March 10, 2012 Volxivii no 10, Mumbai, pp 29-33.

Banarjee and Shah (2010). The NREGA, the Maoists and the Developmental Woes of the Indian State, July 10, 2010 Vol xiv no 28, Economic& Political Weekly , Mumbai, pp42-48.

Dey and Bedi (2010). The National Rural Employment Guarantee Scheme in Birbhum, Economic& Political Weekly October 9, 2010 vol xiv no 41, Mumbai, pp 19-25.

4. BANK DIVERSIFICATION IN INDIA

Dr. Somnath S. Vibhute[1]

Abstract

The conventional wisdom in the banking industry is that earnings from fee-based products are more stable than traditional loan-based earnings; similarly the fee-based activities reduce bank risk via diversification. A strong link is established between the income pattern and profitability of banks as well. This paper considers the income diversification in Indian banking sector by analyzing the relationship between non-interest incomes with total income of banks since 1992, the year of broader economic reforms and also considers the risk associated with bank income diversification. The study found that interest income remains the highest contributor to bank earnings in India. It is also established that the non-interest sources of income play an augmenting role in times where there are short falls in interest revenue. The findings have far reaching implications for stakeholders such as regulators, policy makers, investors, depositors, et. al.

Keywords: Diversification, Non-interest income, Bank, India

1. Introduction

Commercial banking has become a very important business contributing to the furtherance of economic activities in emerging economies in general and India in particular. Of late in many emerging countries including India the banking industry has seen tremendous growth, in size, quality and competition. The traditional business pattern of the banking business around the world has been the business of financial intermediation. However, as the time changes banks have been diversifying the income streams enhancing profit volumes further. In other words, banks have advanced from what used to be their normal style of business i.e. mobilizing deposits and advancing loans to other financial non-interest earning intermediation services such as the provision of financial guarantees, commission, brokerage, derivative arrangements, book running and the like. These activities are widespread in developed countries and have been widely reported in academic literature. According to Rogers (1998) for instance, in the aggregate, the percentage of intermediated assets held by banks in the US has fallen from 36% in 1965, to 22% in 1996 while fee income as a percentage of total bank income has risen from 7.6% to 17.2% over the same period. According to Stiroh (2000), many European banks have widened their product offerings to become universal banks during the

[1] *Author is Associate Professor in the Dept. of Economics at St. Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce, Vasai, Dist-Palghar, MS, India 401 201.*

1990s. It has appeared in the literature that the average diversification levels of the world's largest banks were almost one third higher in 2003 than they had been in 1996. An optimistic view is that this broader revenue stream diversifies the banking industry and thus contributes to increased stability [Stiroh (2006)]. In this backdrop it is essential to investigate the nature and extent of revenue diversification of different bank groups in India.

2. Nature of Bank Diversification in India

After adopting financial sector reforms in 1991, Indian commercial banks have aggressively undertaken non-banking activities such as investment banking, loan syndication, mortgage financing, securitization, and particularly insurance (Jalan, 2002). The IMF (2001) has also noted the trend towards consolidation of banking with non-banking financial activities. In India the diversification wave became more apparent during banking and financial reforms. It allowed the banks to undertake activities like investment banking, leasing, venture capital, merchant banking, factoring, hire purchase, mutual funds, etc. Various bank groups viz., the SBI Group, the Nationalised Banks, the Private Sector Banks and the Foreign Sector Banks, seized the opportunity and introduced newer products and services yielding them non-interest income. However, the foreign banks and private sector banks are making a significant headway into diversifying their operations. It has helped them to build strong revenue streams fuelling their profits. The growing pressures of competition have led to a gradual decline in the share of public sector banks in total commercial bank assets. The evidence of competitive pressures is supported by the low Herfindahl concentration index.

3. **Rationale for Diversification**

During the second half of the 1990s (after Narsimham Committee–II) many Indian banks have indeed adopted different approaches to face the increased competition in both domestic as well as foreign markets. Diversification helps a bank in many ways. It includes elimination of the unevenness of geographical reach, product-process innovation, the exploration of economies of scale and scope, benefits of advanced technology, diversification of risk and mobilization of additional capital for further expansion. Diversification has opened the door to brokerage and fee income from innovative services and financial products. It includes investment banking, merchant banking, insurance, securities brokerage, and other non-traditional financial services. Following motives behind bank diversification are offered:

a. Synergy (or Economic) motive

b. Managerial motive

c. Value maximisation motive

d. Increased market power motive

e. Capital strength and

f. Risk diversification motive

In the literature, many researchers have supported the view that the gain derived from diversification of operations enhances banking prospects and is good for their existence. Why do banks diversify? And what determines the nature and extent of bank diversification?

4. Literature Review

According to DeYoung and Rice (2004), banks are increasingly exploiting nontraditional avenues of generating income, to the extent that in recent times, almost half of banks' incomes in the US are obtained from nontraditional activities and this reflects not only a diversification of banks into nontraditional activities, but also a shift in the way banks earn money. As margins and fees tended to tighten in many domestic banking markets during the 1980s and 1990s, many banks responded by implementing strategies of product diversification, merger and overseas expansion in an attempt to defend their profitability [Santomero and Eckles (2000)] and promote efficiency. While growth through product and geographic diversification reduce bank risk, efficiency tends to improve as a result of geographic diversification [Hughes et al (1999)]. Diversification of banking activities also includes venturing into off-balance sheet activities. Such activities, though not entirely new from a historical perspective, have expanded considerably in range and scope in recent years. Nachane and Gosh (2007) opines that the popular reason for the dramatic growth of off-balance sheet activities of banks has been that banks may have used them as a means of augmenting earnings to offset reduced net interest margins (NIM), spreads on traditional on-balance sheet lending business. While the basic functions of banks and other financial service companies have remained relatively constant over time, the specific products and services through which these functions are provided have changed. Economic forces have led to financial innovations that have increased competition in financial markets. Greater competition in turn has diminished the cost advantage banks had in acquiring funds and has undercut their position in loan markets. As a result, traditional banking has lost profitability, and banks have begun to diversify into new activities that may bring higher returns [Smith et al (2003)].

5. Methodology

This section presents the framework that underlies our empirical analysis. For a diversified bank with many operations and activities, opens wide areas for improving their performance. Empirically, bank income diversification is illustrated by non-interest income. It

includes various sources such as Commission, Exchange and Brokerage, net profit(loss) on sale of investments, net profit(loss) on revaluation of investment, Net profit(loss) on sale of land, building & other assets and Miscellaneous other income. They are used as a proxy for assessing the extent of income diversification of banks in India. The overall trend of these income streams obtained from the statistical tables relating to banks in India, published by the Reserve Bank of India. Subsequently, income statement, balance sheet and some macroeconomic data were used to estimate the concentration index or the Herfindahl - Hirschman Index (HHI) which measures the quantum of the non interest income of banks in their total income.

It is defined as the sum of squares of market shares and varies between 0 and 10000. In practice, markets in which HHI is below 1000 are considered as 'loosely concentrated', between 1000 and 1800 as 'moderately concentrated' and above 1800 as 'highly concentrated'. The HHI is modified and used to understand the bank's exposure to different income streams. So the HHI is the sum of squared weights corresponding to a bank's exposure to different income sources such as interest income from traditional lending and non-interest income from fee-based earnings. A higher or increasing value of the index corresponds to a greater concentration or focus, i.e., lower diversification. Similarly, a lower or decreasing value of the index corresponds to reduced concentration or focus, i.e., more diversification. An attempt has been made to empirically analyse the extent of group-wise diversification of commercial banks in India across the time period 1991-92 to 2016-17. A broad index in term of revenue diversification is estimated. It is Herfindahl - Hirschman Index for Revenue - (HHI_{REV}). The HHI_{REV} helps us in understanding the banks' growing exposure to fee-generating income in their revenue portfolio. The following equation is used for calculating or measuring revenue diversification of various bank groups.

$$HHI_{REV} = (NON/NETOP)^2 + (NET/NETOP)^2 \qquad \ldots\ldots\ldots\ldots(1)$$

Banks earn total operating revenue from two major sources, namely, the net interest income and the non-interest income.

Symbolically,

$$NETOP = NET+NON \qquad \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots(2)$$

where,

NET – Net Interest Income

NON – Non interest Income

NETOP – Net Operating Revenue

The HHI_{REV} is calculated for each bank group for the entire study period and compared to understand the trend in the group-wise diversification in bank revenue during the study period.

As mentioned above, if the HHI_{REV} changes, the concentration of the bank on that particular income source also changes. This leads to changes in the diversification in the revenue earnings of that bank group. Revenue diversification takes place when banks shift into non-interest income-generating activities. Simple statistical tools such as averages, fitting a trend line using regression, etc. are used and figures are drawn by using MS Excel.

6. Analysis and Discussion on Findings

The concentration index (HHIREV) is estimated as per the methodology cited in section 5 above and the result is presented in following table. It is apt from the analysis that the interest income has been the main source of income for all the bank groups. The index (HHIREV) is found to be highest for the public sector banks comprising SBI Group and the Nationalised Banks. Whereas the lowest average HHI (0.63) is reported in case of foreign banks followed by their private sector counterparts at 0.70. This clearly indicates that the foreign banks and private sector banks are highly diversified as far as their revenue portfolio is concerned and public sector banks lack in the diversification and still earn large quantum of their income from the traditional intermediation business.

Table 1: Bank group-wise Herfinahl-Hirschman Index (Rev)

		Herfindahl - Hirschman Index (Revenue) (%)				
SL. No	Year	**SBI & ITS ASSOCIATES**	**NATIONALISED BANKS**	**PRIVATE SECTOR BANKS**	**FOREIGN BANKS**	**ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS**
1	1992	0.78	0.75	0.67	0.62	0.73
2	1997	0.75	0.81	0.77	0.7	0.78
3	2002	0.77	0.75	0.67	0.62	0.73
4	2007	0.73	0.78	0.70	0.58	0.73
5	2012	0.75	0.82	0.71	0.60	0.76
6	2017	0.73	0.77	0.70	0.64	0.73
	Mean HHI	0.75	0.78	0.70	0.63	0.74
	SD	0.02	0.03	0.04	0.04	0.02
	CV	2.75	3.80	5.24	6.76	2.87

Source: Author's calculations based on the data from the Basic Statistical Returns, RBI, 2017.

The diversification can be well understood with the help of following figures for different bank groups. Starting with the State bank and its associates.

Fig.1: Income Diversification of SBI and Associates

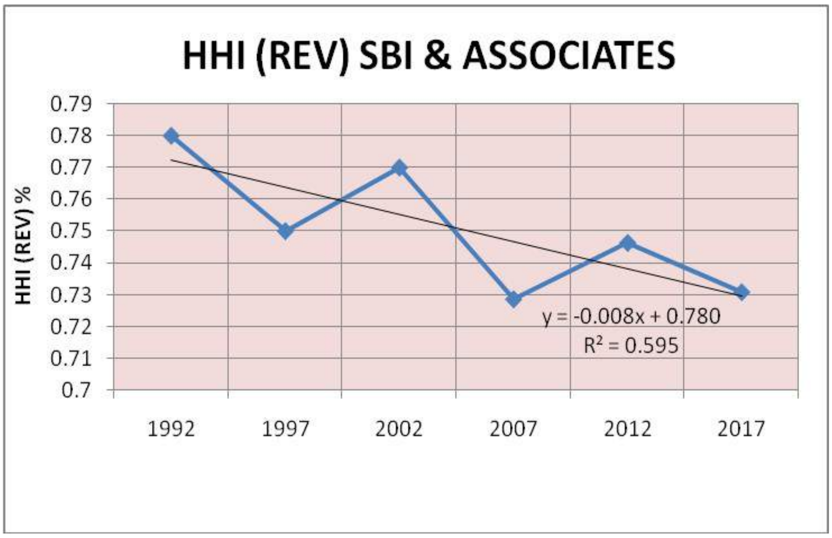

It isrealised in case of the SBI and Associate banks that over the years their concentration is declining hence the bank group is diversifying into non-traditional business steams.

Fig.2: Income Diversification of Nationalized Banks

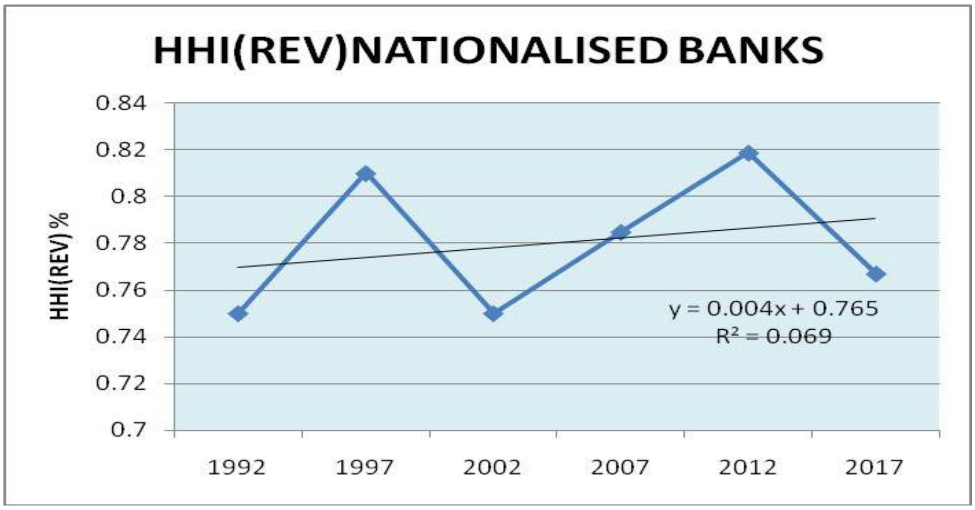

In case of the nationalised banks interestingly contradictory results are found. The concentration ratio is found to be upward, indicating the inclination among these banks in favour of their taditional lending business. In other words they are less keen in adopting newer ways to enhance the income streams in favour of the non-interest income sources.

Fig.3: Income Diversification of Private Sector Banks

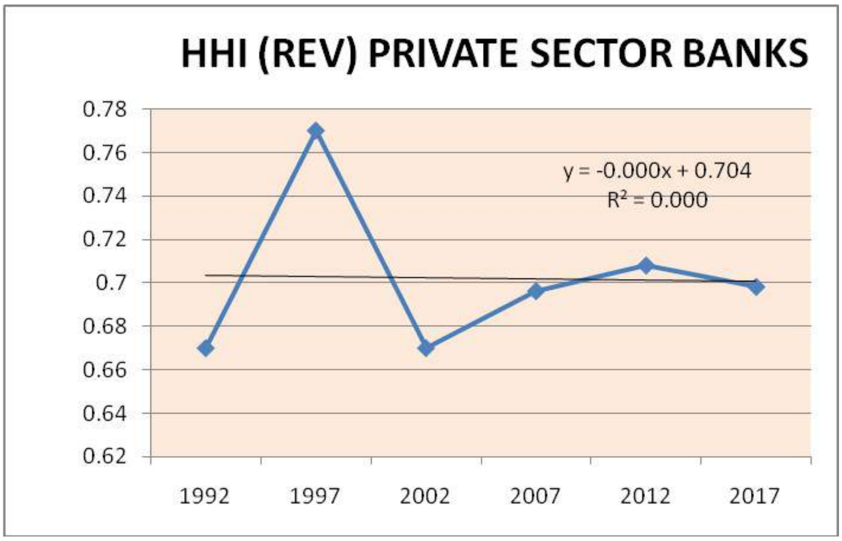

As far as the private sector banks are concerned, their mean concentation lies at 0.70, much lesser in comparison with the public sector banks. This reflect the innovative nature of the business models adopted by the private sector banks in last 25 years.

Fig.4: Income Diversification of Foreign Banks

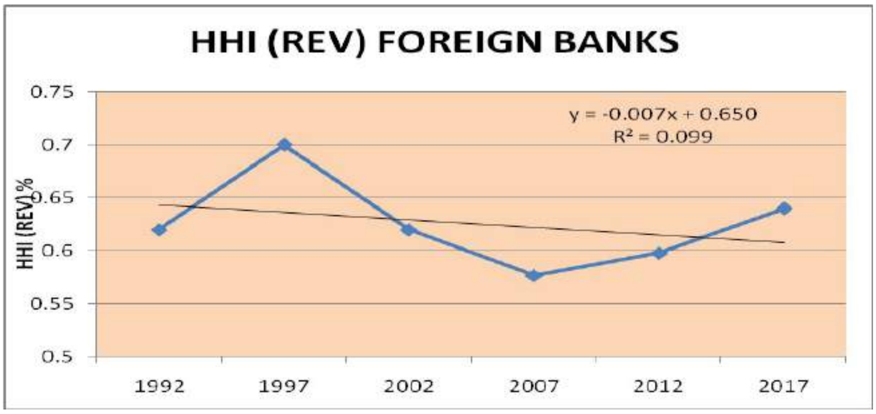

The foreign bank group tops in revenue diversification with lowest concentration index of 0.66. It is crystal clear that foreign banks have insignificant presence in case of the retail loan segments. They heavily focus on the fee based non-intermeddiation revenue sources.

In order to compare different bank groups with their performance of diversification, we can put them together in single chart. It makes analysis more easy and straight.

Fig.5: Income Diversification – Interbank Comparison

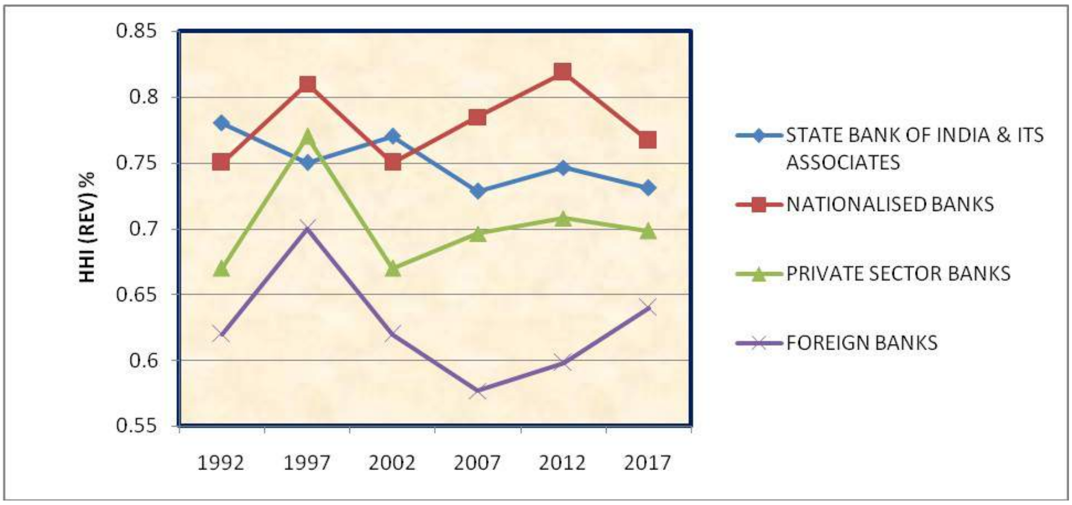

This figure clearly displays the bank group wise comparison in terms of the revenue diversification. The highest concentration is found in case of the nationalized bank group indicating minimum revenue diversification. On the contrary the star performers are the foreign banks with minimum concentation index suggesting the best ever revenue diversification in india.

References:

1. Davis, E. and Klaus, T. (2002): 'The Changing Structure of Banks' Income: An Empirical Investigation', *Journal of Economics and Business,* Vol.22, No.2, pp.219-222.

2. DeYoung, R. and Rice, T. (2004): 'Non-Interest Income and Financial Performance at US Commercial Banks, *Financial Review, Federal Reserve Bank of Chicago,* Vol.39, No.1(02), pp.101-127.

3. DeYoung, R. and Roland, K. (2001): 'Product Mix and Earnings Volatility at Commercial Banks: Evidence from a Degree of Total Leverage Model', *Journal of Financial Intermediation* Vol.10, No.1, pp.54-84.

4. Ebrahim, A. and Hasan, I. (2004): 'Evaluation of Banks Expansion into Non-traditional Banking Activities' retrieved from www.fma.org.as on July 07, 2009.

5. Edward, F. and Mishkin, F. (1995): 'The Decline of Traditional Banking: Implications for Financial Stability and Regulatory Policy', *Federal Reserve Bank of New York, Economic Policy Review*, Vol.1, No.2, pp.27- 45.

6. Engen, J. (2000): 'Fee income: Carving our strategy', *Bank Director Magazine,* Vol. 10, No. 3, Brentwood, Provided by ProQuest Information and Learning Company, available on http//www.findarticles.com

7. European Central Bank (2000): 'EU Banks' Income Structure'. Report prepared by the Banking Supervision Committee – ECB, available on http://www.ecb.int/pub/pdf

8. Kaufman, G. and Mote, L. (1994): 'Is Banking a Declining Industry? A Historical Perspective', *Economic Perspectives, Federal Reserve Bank of Chicago,* Vol. 18, No. 1, pp. 2-21.

9. Landi, A. and Venturelli, V. (2000): 'The Diversification Strategy of European Banks: Determinants and Effects on Efficiency and Profitability', retrieved from www.papers.sssrn.com

10. Nagarajan, N. (2002): 'Other Income of Banks since 1993-94', *Indian Banks Association Bulletin*, Vol. 24, No.11, pp.6-12.

11. Ram Mohan, T. (2002): 'Deregulation and Performance of Public Sector Banks', *Economic and Political Weekly,* Vol. 37, No. 5, pp.393-408.

12. Ramasastri, A., Achamma, S., Gangadaran, S. (2004): 'Income Stability of Scheduled Commercial Banks Interest vis-à-vis Non-Interest Income', *Economic and Political Weekly,* Vol. 39, No.12, pp.1311-1319.

◆◆❑◆◆

5. महाराष्ट्रातील ब्रिटीशघोषित गुन्हेगार आणि भटक्या-विमुक्त व अपुनर्वसित समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक सद्यवास्तव

(महाराष्ट्रातील पारधी बहुल तीस जिल्हांचेप्राथमिक अध्ययन)

ज्ञानदेव तळुले[१], संदिपान गव्हाळे[२]

अर्थशास्त्राला तत्वज्ञानाचा, नितीशास्त्राचा, सामाजिकतेचा आणि माणुसकीचा आत्मा नसेल तर ते केवळ उत्पादन आणि वितरण, किंमत व मूल्य, भांडवल, बाजारपेठ अशा संकुचित चौकटीत खुरटले जाते (अमर्त्य सेन, १९९९). म्हणजेच कोणत्याही आर्थिक धोरणाला नैतिक अधिष्ठान असायला पाहिजे तरच त्याचा लाभ शेवटच्या घटकापर्यंत मिळतो. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर गेल्या ७० वर्षात भारताने आर्थिक विकासात बरीच प्रगती केली असली तरी अद्याप खूप प्रगती करता आली असती किंवा करायची आहे. कारण दारिद्र्य आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यात भारतीय नियोजनाला अपयश आल्याचे दिसते.

सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या विचार केला तर भारतात एकूण मानवी जातींची संख्या साडेसहा हजारापेक्षा जास्त असून प्रत्येक जातीत सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थितीत भिन्नता असलेली दिसून येते. त्याचबरोबर बहुसंख्य जातींचा व्यवसाय व आर्थिक उत्पन्नाची साधने पारंपारिक असल्याचे दिसून येतात. परंतु नवीन औद्योगिक भांडवलशाहीच्या उदयामुळे ते मोडकळीस आले आहेत. उत्पादन रचनेवरुन किंवा व्यवसायावरुन व्यवसाय नामक जाती/जमातींची निर्मिती झाली. असा समज असला तरी खऱ्या अर्थाने बिगर उत्पादक कामे करणाऱ्या चातुर्वर्ण्य वर्गातील शुद्रांना खालच्या व निकृष्ट दर्जाची कामे वाट्याला आली. भारतात धर्माने काही जाती श्रेष्ठ व पवित्र ठरविल्या आहेत तर काही जाती कनिष्ठ व अपवित्र ठरवल्या गेल्या. त्यामुळे अद्यापही बहुसंख्य समाज उपजिवीकेच्या शोधात भटके जीवन व्यथित करताना दिसून येतो. म्हणूनच भारतामध्ये जातीव्यवस्थेतून निर्माण झालेली उत्पादन रचना आणि अनुसूचित जाती-जमातींच्या आर्थिक व्यवसायाची परिस्थिती पाहिल्यावर असे दिसते की, संपत्ती आणि आर्थिक सत्ता यामधील विषमतेमुळे उदरनिर्वाह करण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सतत भटकंती करणाऱ्या जमातींची नैतिक व सामाजिक विटंबना होत आली आहे. त्यामुळे समाजातील अतिरिक्त साधन संपत्तीचे संचलन व वितरण होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य हे केवळ राजकारण आणि शासन-प्रशासन क्षेत्रातील एक तत्त्व आहे. समानता ही फक्त सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील केवळ एक कल्पना आहे असे भारतीय समाजव्यवस्थेत आपणांस आजही अनुभवास येते.

प्रास्ताविक :

पारधी सदृश जमातींना उपजिविकेसाठी गुन्हेगारीचा अवलंब करावा लागला की, विविध राजसत्तेच्या काळात त्यांच्या जंगल, जमिनीवरचा उपजिवीकेचा नैसर्गिक हक्क नाकारण्यात आला त्यामुळे ते गुन्हेगारीकडे वळले यावर मंथन होणे आवश्यक आहे. जंगलविषयक कायद्याने पक्षी, प्राणी यांची शिकार करणे गुन्हा

[1] प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. संपर्क: 09423750555, इमेल: dnyanshrinit@gmail.com

[2] सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, पुणे जिल्हा शिक्षण प्रसारक मंडळ, ओतुर, संपर्क: 09890168102, इमेल:srgavhale@rediffmail.com

ठरविल्याने शिकार हा उपजिविकेचा मार्ग नाहीसा होत गेला. तर आधुनिक काळात भिक्षेवर उपजिविका चालवणे अधिक अनिश्चित झाले आहे. सन १८६४ पासून शिकार ही चोरी ठरली. आणि अन्न मिळविण्यासाठी चोरीशिवाय पर्याय उरला नाही. काही असले तरी आज आधुनिक भारतात जलद शहरीकरण व प्रचंड स्थलांतर, आगामी गर्दीच्या निवासव्यवस्था व सार्वजनिक वाहतूक तसेच कामाच्या जागी विभिन्न पार्श्वभूमीचे सहकारी या सर्वांमुळे सामाजिक दृष्टिकोनांत निदान मोठ्या शहरांत व निश्चितपणे महानगरांत लक्षणीय बदल झाला आहे. असे असताना विशेषत: नवे व्यवसाय विकसित होत असल्याने जातींशी असलेले व्यवसायांचे संदर्भही बदलत चालले आहेत. परंतु पारधी सारख्या तत्सम जमाती या प्रक्रियेला अपवाद ठरल्याचे दिसतात.

समग्र विकासाचा असा अर्थ होतो की, राज्याद्वारे प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांचा लाभ समाजातील सर्व वर्गाला समान पद्धतीने मिळावा आणि समानतेने सामाजिक व आर्थिक उन्नती करण्याची संधी मिळावी. महाराष्ट्रातील एक सामाजिक समूह ज्याला आपण एन.टी., व्हि.जे.एन.टी. (भटके-विमुक्त) असे संबोधतो तो ऐतिहासिकदृष्ट्या अद्यापही लाभापासून वंचित आणि कमजोर राहीला आहे. भारतीय नागरिकांमध्ये समानता आणावयाची असेल तर सर्व लोकांना प्रथमत: समान संधी, समान उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करुन द्यावी लागतील. त्याकरिता जे लोक इथल्या सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक व आर्थिकदृष्ट्या इतर समाजापेक्षा मागासलेले आहेत, त्यांना विशेष संधी उपलब्ध करुन देण्यासंबंधी भारताच्या राज्यघटनेमध्ये कलम १५ व १६ मध्ये तरतूद केली आहे. परंतु अद्याप काही जमातींना विकासाच्या समान संधी उपलब्ध नाहीत असेच दिसून येते. भारतीय संविधानात अशा उपेक्षित वर्गाच्या विकासासाठी विभिन्न तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. अनुसूचित जाती अनुच्छेद ३४१, अनुसूचित जमाती अनुच्छेद ३४२, ओ.बी.सी. अनुच्छेद ३४० व धार्मिक अल्पसंख्यांक अनुच्छेद ३० याप्रमाणे त्या तरतुदी आहेत.

सन १८७१ च्या ब्रिटीश गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये भारतातील एकूण १९८ जमाती गुन्हेगार म्हणून घोषित केल्या होत्या. गुन्हेगार जमाती कायद्यानुसार त्यांना गुन्हेगार समजून तारेच्या कुंपणात बंदिस्त केले होते. स्वतंत्र भारतात या जमातींना सन १९५२ ला सेटलमेन्टमधून (वसाहत) मुक्त केले पण त्यांचे पुनर्वसन केले नाही. त्यांनाच महाराष्ट्रात विमुक्त जमाती म्हणतात. भारतातील जिप्सींच्या संदर्भात ब्राऊन (सन २०००)यांनी म्हटले आहे की, हे लोक पुरातन वंशाचे आहेत. त्यांचे भारतात खूप काळापासून वास्तव्य आहे. असे असता भारतात ब्रिटीश येण्यापूर्वी हे लोक काय करत होते. ब्रिटीशांचा अंमल सुरु झाल्यानंतर त्यांचे आयुष्य आणि उपजिविकेची साधने यांवर काय परिणाम झाला हे समजून घेणे गरजेचे ठरते. महाराष्ट्रात अशा जवळ-जवळ ६०-७० जाती (Ex-Criminal) गुन्हेगार जमाती म्हणून ठरल्या होत्या. विमुक्त भटक्या जमाती स्वातंत्र्यपूर्व काळात सन १८९५ साली मद्रास येथील फोर्ट सेन्टजॉर्ज या गॅजेटमध्ये सर्व दृष्टीने मागास आहेत असा उल्लेख सर्वप्रथम केला आहे. सन १९३७ मध्ये के. एम. मुन्शी (सन १९३७)कमिशनने पारधी जमातीला भटक्या जमाती म्हणून घोषित केले. समाविष्ट केलेल्या गुन्हेगार जमातींपैकी पारधी ही जमात महाराष्ट्रात महत्त्वाची व प्रमुख गुन्हेगार जमात (Ex-Criminal) म्हणून ओळखली जाते. सन १९३१ च्या जनगणनेमध्ये एकूण १७,०१३ पारधी गुन्हेगार होते अशी नोंद आढळते.

पारधी जमात भटकी असल्यामुळे त्यांच्या चालीरितीत एकजिनसीपणा अथवा समानता दिसून येत नाही. त्यांच्यात कमालीचे अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य व शिक्षणाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आहे. पारधी जमातीमध्ये अनेक पोटजाती असून काही जाती अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमध्ये आहेत. तर काही विमुक्त जमातींमध्ये समाविष्ट केल्या गेल्या आहेत. या जमातीची लोकसंख्या देशात तसेच महाराष्टात मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु उदरनिर्वाहासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणारे स्थलांतर व भटकण्याची प्रवृत्ती असल्यामुळे त्यांची नेमकी लोकसंख्या किती आहे याचा अंदाज येत नाही. हे लोक पारंपारिक व्यवसायावर आपली उपजिविका करतात. विमुक्त जमातींमध्ये आजही विपन्नावस्थेत ही जमात आढळते. पक्षी, प्राणी यांची शिकार व इतर कामे करुन भटके जीवन जगणारी पारधी जमात पुढे मोठी चोरी, दरोडे, सुपारी घेवून खून करणे यांसारख्या गुन्हेगारी कृत्यांकडे वळली. गुन्हेगारीचा शिक्का बसलेली आणि आजही काही प्रमाणात उत्पन्नाचे साधन म्हणून गुन्हेगारी करुन उदरनिर्वाह करणारी जमात असल्याचे आपल्याला दिसून येते हे वास्तव नाकारुन चालणार नाही. म्हणूनच गुन्हेगारीच्या होणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक दुष्परिणामांचा गांभीर्याने विचार करण्याची गरज असून या जमातीला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे.

संशोधन आणिप्राथमिक माहिती संकलन:

प्रस्तुत संशोधनपूर्तीसाठी प्रामुख्याने प्राथमिक माहिती संकलनाचा वापर केलेला आहे. यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्राची व्यष्टी अध्ङ्नासाठी निवड केलेली असून त्यात भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यात सन २००१ च्या जनगणनेमध्ये पारधी जमातीची लोकसंख्या अत्यंत नगण्य दाखविली आहे. या लोकांची शिरगणती उपजिविकेसाठी या जिल्ह्यांत भटकत असतांना किंवा नोकरदार कुटुंबांची झाली असावी. कारण या जिल्ह्यांत पारध्यांचे कायमचे वस्तीस्थान आढळत नसल्याने हे जिल्हे वगळता महाराष्ट्रातील ऊर्वरित सर्व ३० जिल्ह्यांचा संशोधनासाठी समावेश करण्यात आला आहे. साधारणपणे महाराष्ट्राच्या मुंबई, मुंबई उपनगरीय, रायगड, ठाणे, पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, परभणी, वाशिम, हिंगोली, नांदेड, औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, अकोला, नागपूर, यवतमाळ, बुलढाणा, अमरावती, वर्धा, चंद्रपूर, इत्यादीं जिल्ह्यात पारधी जमातीची लोकसंख्या दिसून येते. या सर्व ३० जिल्ह्यातील सर्वसाधारण नमुना सर्व्हेक्षण पद्धतीप्रमाणे एकूण ५०० पारधी कुटुंबे माहिती संकलनासाठी निवडण्यात आली.

प्राथमिक सर्वेक्षणाकरिता महाराष्ट्रतील निवडलेल्या गांवाची विभाग, जिल्हा व तालुका निहायादी:

पारधी या जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक अध्यनासाठी संपूर्ण महाराष्ट्राचा संदर्भ घेण्याचे योजले. त्यासाठी पारधी निवासीत एकूण ३० जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली असून सन २०१०-११ या वर्षात एकूण ५०० कुटुंबाचे नमुना पध्दतीनुसार सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण करण्यात आले. खालील प्रमाणे राज्याच्या तीस जिल्ह्यातील १०० तालुक्यातील १५९ पेक्षा जास्त पारधी वस्तीला भेट देण्यात आली ती सर्व गांवे/वस्त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

विभाग	अ.न.	जिल्हा	तालुका	गांव/वस्त्या
कोकण	१	मुंबई	मुंबई	महवतलाल सेंटर, मंत्रालय-चर्चगेट, ग्रँट रोड, रे रोड
	२	मुंबई उपनगर	मुंबई उपनगर	मालवाणी मालाड, कामराज नगर, मानखुर्द, गरवारे चौक उडडाणपुल अंधेरी, आरे ब्रीज गोरेगांव.
	३	ठाणे	ठाणे	तीन हात जकातनाका, मुलुंड म्हाडा पत्रा चाळ, कळवा
			वसई	पांडे नगर नालासोपारा
	४	रायगड	छनवेल	पनवेल
पश्चिम महाराष्ट्र	५	पुणे	छुणे	गायराण मुंडवा, कात्रज
			दौंड	राजेगांव, दगडवस्ती, मोहिते वस्ती, खोरवडी
			इंदापूर	लाकडी, निरगुड, डिक्सळ, पिंपळे, शाहुनगर
			बारामती	बीरुबामाळ काटेवाडी, सोनगांव, माळेगांव, पानगल्ली
	६	सोलापूर	मंगळवेडा	खडकी, येड्रॉव, डोणज
			मोहोळ	वडापुर, जामगांव, नरखेड, देगांव,
			करमाळा	कोर्टी, जीर्ती, भगतवाडी
			द.सोलापूर	भंडारकवठे
	७	सातारा	खंडाळा	खंडाळा, पिंपरे बुद्रूक, रुई
			वाई	त्रूकर
			कराड	अगाशीव नगर, हजारमाची
			सातारा	अकाशवानी
	८	सांगली	मीरज	मालगांव, सिध्देवाडी
			जत	जत, उमदी
			अळवा	वाळवा, आष्टा, गोटखिंडी
	९	कोल्हापूर	कोल्हापूर	मुडसिंगी कोल्हापूर
			इचलकरंजी	कोल्हेमळा, स्वामीमळा इचलकरंजी
उत्तर महाराष्ट्र	१०	नाशिक	त्र्यबंकेश्वर	त्र्यबंकेश्वर
			नामपूर	नामपूर
			नांदगांव	अस्वलदरा
	११	नंदुरबार	नंदुरबार	दुधडेअरी नंदुरबार
			नवापूर	देवळफळी नवापूर
			शहदा	जयनगर, हिंगणी
	१२	धुळे	धुळे	तरवडे
			साक्री	अजणाळे
			निजामपूर	जामदे
	१३	जळगांव	चाळीसगांव	हिरापूर
			भडगांव	जुचार्डी
			अमळनेर	पाटुंदा
			मुक्ताई नगर	लालगोटा, हालखेडा
	१४	अहमदनगर	जामखेड	राजेवाडी, बाळगव्हाण, धानोरा, घोडेगांव, जामखेड
			कर्जत	दगडी बारडगाव, कुळधरण
			पाथर्डी	गाडववाडी, एकनाथवाडी, जांभळी
			अहमदनगर	वांळुज
			पारनेर	निघोज

विदर्भ	१५	बुलढाणा	मलकापूर	हणुराबाद, झोडगा
			खामगांव	अटाळी, अंत्रज
			शेगांव	शेगांव
	१६	अकोला	अकोला	चादूर
			अकोट	अंबोडा, महागावगडी, उबंरा
			मुर्तीझापूर	शिरसो गायराण, कुरुम
	१७	अमरावती	अमरावती	वडाळी कॅम्प
			चांदूर रेल्वे	तरोडा
			दर्यापूर	शिगंणापूर
	१८	वर्धा	वर्धा	वायफड
			समुद्रपूर	शिवणी
			ऐलू	कोटंबा, धपकी
	१९	नागपूर	उमरेड	चांपा
			हिंगणा	शेषनगर
			कळमेश्वर	गोडंखैरी
	२०	चंद्रपूर	चंद्रपूर	बंगाली कॅम्प
			राजुरा	लक्कडकोट
			नागभिड	चिधींमाल, नागभिड
			वरोडा	चिनोरा
	२१	यवतमाळ	यवतमाळ	धामणी
			दारव्हा	पारधी तांडा गनेशपुर
			मारेगांव	वरुड
	२२	वासिम	रिसोड	बीबखेडा
मराठवाडा	२३	हिगोंली	हिगोंली	खरबी
	२४	नांदेड	हादगांव	कोळी, निवघा
	२५	परभणी	पुर्णा	कमलापूर
			जितूंर	चारठाणा
			ऐलू	गायत्री नगर, शेलू
	२६	जालना	परतूड	पारधी वाडा परतूड
			घनसांगवी	हातेडी
			भोकरदन	राजूर
	२७	औरंगाबाद	औरंगाबाद	वाळुंज
			पैठण	बिडकीन, हिरडपुरी
			गंगापूर	सुलतानाबाद
			खुलताबाद	खुलताबाद, वेरुळ
	२८	उस्मानाबाद	भुम	सामनगाव,(वालवड) दिडोंरी, जेजला
			अशी	तेरखडा
			परांडा	चिचंपुर (बंद्रुक), पांढरे वाडी, ताकमोक वाडी
			तुळजापूर	तीर्थ, हगांरगा, डिकमळ
			उस्मानाबाद	तेर, बेबंळी
	२९	बीड	शिरुर	खोकरमोह, रुपुर
			आष्टी	आष्टी , जोगेश्वरी पारगांव, पानाची देवळाली, तौल वाडी
			केज	केज
	३०	लातूर	लातूर	तेरणा महादेव नगर, १२ नं., बोरगाव काळे
			निलंगा	निलंगा, हणुमंतवाडी
			औसा	तुंगी, पारधी वाडी, आंनद वाडी

संदर्भ: जनगणना २००१, २०११

पृथ्क्करण आणि स्पष्टीकरण:

आर्थिक सुधारणा काळात भारतात आर्थिक विकासाचा दर वाढला आहे. परंतु विकासाचा फायदा मात्र समान पातळीवर किंवा समाजातिल सर्व स्तरांपर्यंत पोहचलेला दिसत नाही. जाती व्यवस्थेने ज्यांना सर्वच बाबतीत मागास ठेवले होते तेच लोक अद्यापही मागासलेले किंबहुना सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत. देशामध्ये अशा १६२० जमाती आहेत (रेनके अहवाल, २००८). महाराष्ट्रात सुमारे ४३९ जाती-जमाती आहेत. त्यापैकी ४२ भटक्या जमाती असून यातील पारधी जमात ही ब्रिटिशांनी सन१८७१ साली गुन्हेगार म्हणून घोषीत केली होती. या जमातीची लोकसंख्या देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेने महाराष्ट्रात जास्त आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र हे व्दिभाषीक राज्य म्हणून अस्तीत्वात आले. केद्रं आणि राज्य सरकारच्या अनेक विकासाच्या योजना आजपर्यंत राबवण्यात आल्या. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याची विकासाची गती नक्कीच वाढली. परंतु काही धोरणात्मक तृटी आणि मागासलेल्या जमातींच्या विकासासाठीच्या योजनांच्या अंमलबजावणीची उदासीनता प्रकर्षाने जानवते. यामुळेच काही बाह्य जमाती अद्यापही समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट झाल्या नाहीत. किंवा खऱ्या अर्थाने त्यांना विकासाचा हवा तसा लाभ झाला नाही. म्हणून त्यांच्यातील दारिद्र्य हे त्यांना अद्यापही अज्ञानात आणि मागास ठेवण्यात कारणीभूत ठरले आहे. महाराष्ट्रातील पारधी जमातीच्या बाबतीत हे प्रकर्षाने जाणवते.

शैक्षणिक स्थिती:

शिक्षण केवळ उन्नतीचे साधन नसून लोकतंत्र व्यवस्थेत भागीदारी वाढवण्याचे तथा व्यक्तीगत आणि सामाजिक गुणवत्ता वाढवण्याचे साधन आहे. मानवी जीवन व शिक्षण यांचा परस्पर सहसंबंध अत्यंत घनिष्ट व धणात्मक स्वरुपाचा आहे. शिक्षणाच्या अभावी जीवन संस्कारहिन, तोकडे, अपूर्ण व दरिद्री राहते. आणि जिवनाभिमुख नसेल तर ते केवळ वैचारिक दृष्ट्या दिशाहिन व नि:सत्व बनते. मानवी जीवनावर सुसंस्कार करुन ते अधिक सुखी व सम्रुद्ध बनविणे हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट होय.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेची व्याख्या पाहिली तर पारधी समाजातील वर्ग १ ली ते ३ री पर्यंत शिकलेल्या स्त्री-पुरुषांना लिहिता वाचता येत नाही असे आढळले. त्यामुळे पारधी जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी वास्तव नाही असे म्हणावे लागेल. १ ली पर्यंत शिक्षण घेतलेल्यांना साक्षर म्हणून गृहीत धरले आहे. एकूण ४५५ पुरुषांपैकी १६९ पुरुष (३७.१४%) साक्षर असल्याचे दिसून येतात. तर एकूण ५७९ स्त्रीयां पैकी ९१ स्त्रीया (३६.६५%) साक्षर आहेत. पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांतील निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे यात आश्चर्य वाटायला नको. एकूण १०७४ मुलांपैकी ५८७ मुले (५४.६५ %) साक्षर होती असे दिसून आले. तर एकूण मुलींपैकी ३५६ मुली (३६.४७%) साक्षर आहेत. मुलींचे निरक्षरतेचे प्रमाण मुलांपेक्षा जास्त आहे. प्रस्तुत अभ्यासाकरिता प्राथमिक सर्वेक्षण केलेल्या कुटुंबातील एकूण लोकसंख्या ३०८४ इतकी असून त्यापैकी (१२०३) ३९.००% लोक साक्षर होते आणि (१८८१) ६१.००% लोक निरक्षर अथवा कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण न घेतलेले होते असे दिसून येते. निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याने पारधी जमातीत कमालीचे दारिद्र्य आणि आज्ञान आढळून येते. सध्याचे शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षणाविषयी जानीव जागृतीच्या बाबतीत पारधी जमातीत मोठया प्रमाणात शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेपण आढळते (प्राथमिक सर्वेक्षण).

कुटुंब प्रमुखत्वाचा विचार केला तर मुलप्रवाही समाजव्यवस्थे प्रमाणेच पारधी समाजव्यवस्थेतही कुटुंब प्रमुख पदाची जबाबदारी स्त्रीयांकडे असल्याचे दिसून येते. एकूण सर्वेक्षित पारधी कुटुंबापैकी विविध शैक्षणिक पात्रता अथवा पातळीतील एकूण ९१ (३६.६५%) पारधी स्त्रीयां कुटुंबप्रमुखपदाची जबाबदारी पार पाडत असताना दिसून येतात. यावरुन असे दिसून येते की अत्यंत मागास म्हणून गणला गेलेला व आदिवासी स्वरुपाचे जिवनमान जगणारा पारधी समाज सुद्धा स्त्रीयांना कुटुंबप्रमुख म्हणून स्विकारताना दिसून येतो. तसेच इयत्ता ७ वी अथवा १० किंवा १२ वी पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या पारधी स्त्रीयांही दिसून येतात. तर अत्यल्प प्रमाणात पदवीपर्यंतचे शिक्षण घेतलेल्या स्त्रीयांही दिसून येतात व त्यांच्याकडे कुटुंप्रमुखपदाची जबाबदारी आल्याचे दिसून येते. परंतु ही जबाबदारी पार पाडत असताना प्रचलित समाजव्यवस्थेतून स्वत:च्या कुटुंबाची मुक्तता करणे त्यांनाही कठीण जाते असेच दिसून येते.

पुरुष कुटुंबप्रमुखांची शैक्षणिक स्थिती पाहिली तर असे दिसून येते की १६९ पुरुषांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेले (१ ली ते ५ वी पर्यंत) एकूण ४०.२१ % पुरुष कुटुंबप्रमुख आहेत. माध्यमिक (६ ते १० पर्यंत) ५०.२७ % पुरुषांनी शिक्षण घेतले आहे तर उच्च माध्यमिक पर्यंत ८.२८% आणि महाविद्यालयीन शिक्षण १.१८ % इतक्या कुटुंबप्रमुखानी घेतलेले आहे. स्त्रीयांची शैक्षणिक स्थिती यापेक्षा काही प्रमाणात वेगळी असल्याचे दिसून येते. एकूण ९१ (%) कुटुंप्रमुखपदाची जबाबदारी घेणाऱ्या स्त्रीयांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या (१ ली ते ५ वी पर्यंत) स्त्रीयांचे प्रमाण ५४.९२ % होते. तर माध्यमिक (६ ते १० पर्यंत) शिक्षीत स्त्रीयां ३७.३३ % इतक्या आहेत. उच्च माध्यमिक पर्यंतचे शिक्षण घेतलेल्या स्त्रीयांचे प्रमाण ५.४८ % आणि महाविद्यालयीन शिक्षण २.१८ % स्त्रीयांनी घेतले होते. पुरुष आणि स्त्रीयांचे प्राथमिक शिक्षणातील प्रमाण माध्यमिक-उच्च माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन शिक्षणापेक्षा जास्त आहे. आणि यात आश्चर्य असे काहीही नाही असे वाटत असले तरी सुधारणेकरिता बदल आवश्यक आहे हे निश्चीत (प्राथमिक सर्वेक्षण).

पारधी कुटुंबप्रमुख व त्यांनी प्राप्त केलेल्या शैक्षणिक स्थितीचा विचार केला व त्याची तुलना त्यांच्या मुला-मुलींच्या शैक्षणिक पातळीशी केली तर असेच दिसून येते की; या दोन पिढयांत तुलनेने मुलांमध्ये सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. अर्थात शिक्षण सोडून देणाऱ्यांचे प्रमाणही प्रचंड असल्याचेच दिसून येते. आणि यामध्ये परिणामकारक सुधारणाही होणे गरजेचे आहे. मुले व मुली या दोहोंच्याही बाबतीत विचार केला तर पदवी, पदवीका अथवा तांत्रीक शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण असेच वाढत गेले तर जीवनमानाच्या अथवा रोजगाराच्या इतर संधीही भविष्यात उपलब्ध होवून जीवनात बदल घडून येवू शकतो. अथवा शिक्षणामुळे पारधी समाजाचे जीवनमान परिणामकारकतेने बदलू शकते अशी अपेक्षा करणे वास्तवीक ठरेल (प्राथमिक सर्वेक्षण).

पारधी जमातीतील मुले आता शिक्षणाकडे वळलेली असून त्यातील काही मुले-मुली महाविद्यालयीन तसेच व्यावसायिक शिक्षण घेत आहेत. आधुनिक विकासामुळे सुधारित जिवनशैलीचे आकर्षण आता पारधी जमातीतील मुलां-मुलींमध्ये वाढताना दिसते हि चांगली बाब आहे. कारण नवीन पिढी मोठया प्रमाणात उच्चशिक्षीत झाली तर पारधी जमातीतील लोक जुन्या कालबाह्य परंपरागत दृष्टिकोनाला सोडतील आणि नवीन

जीवनशैलींचा अवलंब करतील. पर्यायाने त्यांचे सामाजिक व आर्थिक स्थान व दृष्टिकोन यामध्ये बदल होवू शकतो(प्राथमिक सर्वेक्षण).

शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण:

भारतीय नियोजनाला प्रत्येक पातळीवरील शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रचंड प्रयत्नांची गरज आहे असे अनेक अभ्यासांनी दाखवून दिले आहे. प्रत्येक पातळीवरील शैक्षणिक गळतीची विविध कारणे दिसून येतात. ही कारणे जसी आर्थिक आहेत तसीच ती सामाजिक व एकंदरीत जीवनपद्धतीशी निगडीत असलेली दिसून येतात. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीन भागातील शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण एकूणच देशपातळीवर सर्व राज़्यांत जास्त असल्याचे दिसून येते. आणि सामाजिक दृष्ट्या विचार केला तर परंपरागत मागासलेल्या जमातींमध्ये हे प्रमाण अधिक आहे. पारधी व इतर परंपरागत मागासलेल्या समाजाचा (जमातींचा) विचार करता शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण प्रचंड असल्याचे दिसून येते. एकंदरीत ग्रामीन जीवनमान व अदिवासी समाजव्यवस्था आणि कौटुंबिक वातावरणामुळे पारधी समाज शिक्षणाकडे फार कमी प्रमाणात अकर्षीत होत असल्याचे दिसून आले. ज्या कुटुंबातील मुले व मुली शिक्षणाकडे वळतात त्यांनाही स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेले प्राथमीक शिक्षण काही प्रमाणात घेता आल्यानंतर ऊर्वरित शिक्षणाकरिता स्थलांतरीत होने आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या कुवतीबाहेरचे असते. एकंदरीत स्थानिक पातळीवरील शैक्षणिक सुविधांची अनुउपलब्धता व भटके जीवनमान आणि आर्थिक दुरावस्था तसेच शिक्षणाचे न समजलेले महत्व या सर्व घटकांमुळे पारधी समाजात शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण अत्यंत जास्त असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासावरुन दिसून आले(प्राथमिक सर्वेक्षण).

एकूण मुलांपैकी ५८७ मुलांनी शिक्षण घेतले आहे त्यापैकी २०० (३४.०७ %) मुलांनी मध्येच शिक्षण सोडले. त्याचे वर्गनिहाय प्रमाण; प्राथमिक मधून ४५.५% मुलांनी शाळा सोडली होती तर माध्यमिक मधून ४५.५% मुलांनी शिक्षण अर्ध्यात सोडून दिल्याचे दिसून आले. उच्च माध्यमिक पातळीवरुन ८.५% आणि महाविद्यालयीन ०.५% व व्यावसायिक शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण ००.००% होते. एकून मुलींपैकी ३५६ मुलींनी शिक्षण घेतले असे दिसून आले. त्यापैकी ११५ (३२.३०%) मुलींनी शिक्षण अर्ध्यात सोडून दिले होते.शैक्षणिक गळतीचे इयत्तानिहाय प्रमाण;प्राथमिक - ८.२१ %,माध्यमिक ३८.२३%, उच्च माध्यमिक - १२.१६% आणिमहाविद्यालयीन ०.८६% असे दिसून आले. पारधी कुटुंबातील मुलां-मुलींचे प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. असे दिसून आले व त्यामुळे या पातळीवरील शैक्षणिक सुविधांत वाढ होणे आवश्यक आहे असे वाटते (प्राथमिक सर्वेक्षण).

आरोग्य सुविधांच्या लाभाविषयी:

सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टर आणि आरोग्य कर्मचारी यांचा हालगर्जीपणा व रुग्नाची व्यवस्थीत काळजी न घेणे इत्यादी कारणामुळे गरिबी आणि दारिद्र्यामध्ये असलेलले लोक खाजगी दवाखान्यात औषधोपचार घेतात हे एकंदरीतच राष्ट्रीय पातळीवरील वास्तव आहे. तसाच अनुभव पारधी जमातीच्या बाबतीत निदर्शनास आला. एकूण ५०० कुटुंबापैकी १६७ (३३.४%) कुटुंबांनी सारकारी व खाजगी अशा दोन्ही आरोग्यसुविधा

वापरतात असे सांगीतले. ४६ (९.२%) कुटुंबे फक्त सरकारी आरोग्य सुविधा वापरतात असे दिसून आले आणि २८७ (५७.४%) कुटुंबे फक्त खाजगी आरोग्यसुविधा वापरत असलेली दिसून आली (प्राथमिक सर्वेक्षण).

कुटुंबनियोजन आणि कुटुंब नियोजनसमयीअपत्य प्रमाण:

पारधी कुटुंबातील अपत्य संख्येचे प्रमाण किमान १ ते कमाल २२ असून कुटुंबनियोजनाच्या बाबतीत फारसे गांभिर्य नसल्याचे दिसून येते. ५ ते १० अपत्य असने ही बाब सर्वसाधारण दिसून येते. तर काही कुटुंबाच्या बाबतीत अपत्य संख्या १५ ते २० च्या दरम्यान असल्याचे दिसून आले. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर अपत्य संख्या असल्यामुळे मुलांकडे वैक्तीक लक्ष पुरविणे व त्याबरोबर उदरनिर्वाह करणे शक्य नसल्यामुळे मुलांकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. पर्यायाने बहूतेक कुटुंबातील मुले-मुली अल्पवयात व्यसनाधिन झाल्याची दिसून येतात. अनेक मुले-मुली नजीकच्या शहरात किंवा गावात जावून भिक मागण्याचेही काम करताना दिसतात(प्राथमिक सर्वेक्षण).

अद्यापही पारधी जमातीत एकापेक्षा जास्त बायका करण्याची पध्दत रुढ आहे किंवा जास्त मुलांना जन्म दिला जात असल्याने हे प्रमाण १० ते २० मुलांपर्यंत असते. परंतु आता नवीन पिढीमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झालेला दिसून येतो. पारधी कुटुंबाचे प्रस्तुत अभ्यासाकरिता सर्वेक्षण करताना ५ कुटुंबे अशी होती की ज्यांना १० ते १५ वर्षे लग्नाला होवून सुद्धा अपत्य झाले नाही पण त्यांनी मुल होण्यासाठी दुसरे लग्न केले नाही तर ४ कुटुंबात दोन मुली असूनही मुलाचा अग्रह न धरता कुटुंबनियोजन केलेले दिसून आले. बहुतांश कुटुंबांनी एक मुलगा/एक मुलगी असे दोन अपत्यावर कुटुंबनियोजन केले आहे. म्हणजे पारधी जमामीतीतील पूर्वीच्या समजुती, परंपरा काहीशा प्रमाणात कमी होत आहेत. नवा विचार ते आत्मसात करत आहेत(प्राथमिक सर्वेक्षण).

प्रसुतीसमयी तथा प्रसुतीनंतर माताव बालमृत्यूचे प्रमाण:

एकूण ९७ (१९.४%) कुटुंबामध्ये प्रसुतीसमयी व प्रसुतीनंतर माता/बालमृत्यू झाल्याचे दिसून आले. यामध्ये ९७ कुटुंबापैंकी २ (२.०६%) कुटुंबातील मातेचा मृत्यू झाला तर एका कुटुंबातील आई आणि बालक अशा दोघांचा मृत्यू झाल्याचे दिसून आले. तर दोन कुटुंबातील दुर्दैवी मातेचा रेल्वेमध्ये उदरनिर्वाह करण्यासाठी प्रवास करताना धक्का लागून व दुसरीचा पोलिसांच्या भितीने जंगलात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पळताना गर्भपात घडून आला होता असे निदर्शनास आले. आई (२), आई+बाळ (१) आणि गर्भपात (२) सोडता ऊर्वरित ९२ कुटुंबातील बालमृत्यूचे प्रमाण याप्रमाणे होते; ६१ कुटुंबात १ अपत्याचा मृत्यू तर २१ कुटुंबात २ अपत्ये मृत्यू पावली आणि ६ कुटुंबात ३ बालके व ४ कुटुंबात ४ बालके याप्रमाणे मृत्यू झाल्याचे दिसून आले(प्राथमिक सर्वेक्षण).

राहणीमानव पारधी कुटुंबाचीं राहत्या घराची स्थिती:

महाराष्ट्रातील पारधी समाजाचा मुलभूत आणि मुख्य प्रश्न म्हणजे घरांचा आहे. अद्यापही महाराष्ट्रातील ५० टक्क्या पेक्षा जास्त पारधी कुटुंबे स्वत:च्या नावे नसलेल्या जागेवर पाल, झोपड्या, फुटपाथ असे उघड्यावर

वास्तव्य करतात. ऊर्वरित काही लोक चांगले स्थिर होऊन विशेषत: गांव पारधी आणि टाकणकर, सिंमेट, विट अथवा पत्र्यांच्या पक्कया घरात राहतात. तर ऊर्वरित पक्के घर नसलेल्या पत्रे, मातीच्या सर्वसाधारण घरामध्ये वास्तव्य करतात. म्हणजे एकूण ५०० कुटुंबापैकी पाल, झोपड्या, फुटपाथ असे उघड्यावर वास्तव्य करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या जवळजवळ (४१%) निम्मी आहे. पत्रे, मातीचे घर, कौलाचे घर आणि लाकडी छत यासारख्या कच्च्या घरामध्ये राहणारे पारधी कुटुंबे २५.२% आहेत तर सिंमेट विट पत्रे या प्रकारच्या पक्क्या घरात १४० (२८.००%) पारधी कुटुंबे राहतात आणि २९ (५.८%) पारधी कुटुंबे सिमेंट कॉक्रींटच्या (स्लॅब) घरात वास्तव्य करतात असे दिसून आले (प्राथमिक सर्वेक्षण).

पारधी कुटुंबाचा उदरनिर्वाहासाठी स्थलांतराचा कालावधी:

२०९ (४१.८%) पारधीकुटुंबे उदरनिर्वाह करण्यासाठी एका ठिकाणाहुन दुसऱ्या ठिकाणी सतत भटकत आहेत असे निदर्शनास आले. त्यांचा भटकण्याचा कालावधी भिन्न स्वरुपाचा आहे. २०९ कुटुंबापैकी २ महिने २८ (१३.३९%) कुटुंबे यात्रेमध्ये अथवा देशातील/राज्यातील प्रसिद्ध मंदिराच्या ठिकाणी जावून रुद्राक्षमाळा, खेळणी इत्यादींची विक्री करुन अर्थाजन करतात. ४४ (२१.०५%) कुटुंबे चार महिने शिकार, शेतकापनीच्या काळात अन्नधान्य गोळा करण्यासाठी भटकत असतात तर ७ (३.३४%) कुटुंबे पाच महिने ऊसतोडणी, विटभट्टीवर काम करण्यासाठी स्थलांतर करतात. आणि २९ (१३.८७%) कुटुंबे सहा महिने पारंपारिक व्यवसाय सोडून मोठ्या शहरात फिरुन भिक मागून आपली उपजिविका करतात.५ (२.३९%) कुटुंबे आठमहिने आणि ३० (१४.३५%) कुटुंबे पूर्ण वर्षभर आपला पारंपारिक व्यवसाय (शिकार, चोरी) करताना दिसून आली. तर थिएटर, तमाशात सिझनमध्ये भटकणारी १३ (६.२२%) कुटुंबे आहेत. काही कुटुंबातील ८ (३.८२%) मुली उपजिविकेसाठी बाजार, जत्रा या ठिकाणी फिरुन शरीरविक्रयाचा व्यवसाय करताना निदर्शनास आल्या. आणि १ महिना मुंबईला दिवाळीचा सण मागण्यासाठी ४५ (२१.५३%) कुटुंबे भटकत असताना दिसून येतात. यावरुन पारधी जमातीतील भटकण्याची प्रवृत्ती फारसी कमी झाली नाही असे प्रकर्षाने दिसून आले (प्राथमिक सर्वेक्षण).

पारधी कुटुंबानां विविध योजनांचा लाभ होण्याकरिता कारणीभूत घटक व खर्च:

पारधी जमातीत मुलभूत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या कौटुंबीक परिस्थितीत प्रयत्नपुर्वक बदल घडवून आनने अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना राहण्यासाठी मालकीची जागा व घर, उदरनिर्वाहाकरिता शेतीसारखे कायमस्वरुपी साधन, शेती औजारे, विहीरीकरिता अनुदान, पंपसेट, पाईपलाईन साहित्य अथवा दुष्काळ किंवा पावसाळ्यात खावटी मदत इत्यादी घटक महत्वाचे आहेत. याकरिता सरकारी पातळीवर नियोजन होवून त्याची व्यवस्थीत अंमलबजावणी होने आवश्यक आहे. असेच प्रस्तुत सर्वेक्षणाच्या अनुभवावरुन निदर्शनास आले. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विभागामार्फत राज्यातील आदिवासींकरिता विविध योजना राबविल्या जातात. या योजनांमध्ये पारधी जमातीचाही समावेश असल्याचे दिसून येते.पारधी जमातीत शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे शासकीय कामे करण्यासाठी व योजनांचा लाभ मिळवण्यासाठी त्यांना अनेक अडचणी येतात. त्यामुळे ते सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते, गावचा सरपंच, शासकीय अधिकारी आणि नातेवाईकांची मदत घेतात. हि मदत किंवा योजनेचा लाभ होण्यासाठी एकूण ५०० कुटुंबापैकी १०८ (२१.६%) लाभार्थी

कुटुंबे आणि २२१ (४४.२%) लाभ मिळण्यासाठी अर्ज केलेली कुटुंबे असे एकूण ३२९ कुटुंबांनी या कामी मदत घेतली. आणि ९० (२७.३५%) कुटुंबांनी स्वत: योजनेचा लाभ मिळवण्यासाठी प्रयत्न केलेला असून त्यासाठी त्यांना प्रवास इत्यादी साठी ५० ते २०० ₹ खर्च आल्याचे दिसून आले आहे.

सारणी१: पारधी कुटुंबानां विविध योजनांचा लाभ होण्याकरिता कारणीभूत घटक व खर्च

अ.न.	शासकीय योजनेचा लाभ मिळणेसाठी मदत	कुटुंब संख्या	प्रमाण (%)	खर्च
१	सामाजिक कार्यकर्ता	१६९	५१.३६	५०० ते १००००
२	अधिकारी	३७	११.२४	५०० ते ३०००
३	सरपच	१३	३.९५	१०००० पर्यंत
४	नातेवाईक	१२	३.६४	२०० ते ५००
५	राजकीय पुढारी	८	२.४३	नाही
६	स्वत:	९०	२७.३५	५० ते २००
	एकूण	३२९	१००.००	

संदर्भ: प्राथमिक सर्वेक्षण

बहुतांश पारधी लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून सामाजिक कार्यकर्त्यांनी त्यांची फसवणूक केल्याची तक्रार ते करतात. ५०% पेक्षा जास्त पारधी कुटुंबांना राहण्यास जागा अथवा घर नाही. असे असताना शासकीय योजनेचा लाभ कार्यकर्ते जास्त घेतात. कायकर्ते आणि आदिवासी प्रकल्प कार्यलयातील शासकीय अधिकाऱ्यांचे घनिष्ट संबंध असल्याने योग्य लाभार्थ्यांना योजनेचा लाभ मिळतनाही असे निदर्शनास आले.

सारणी२: सर्वेक्षित पारधी कुटुंबाचेतील दारीद्र्य रेषेखालील कुटुंबे

कुटुंबे	बीपीएल होय	**प्रमाण (%)**	बीपीएल नाही	**प्रमाण (%)**	लाभ	**प्रमाण (%)**	लाभ नाही	**प्रमाण (%)**
५००	१९२	३८.४	३०८	६१.६	१०८	५६.२५	८४	४३.७५

संदर्भ: प्राथमिक सर्वेक्षण

महाराष्ट्रातील ९०% पारधी समाज दारिद्र्यात जीवन जगत असून सर्वेक्षण करण्यात आलेल्या ५०० कुटुंबापैकी फक्त १९२ (३८.४%) कुटुंबाकडे दारिद्र्याचे कार्ड आहे. तर ३०८ (६१.६%) कुटुंबे दारिद्र्यरेषेचे कार्ड नसलेली अथवा बीपीएलच्या यादीत समाविष्ट करण्यात आलेली नाहीत असे निदर्शनास आले. केवळ दारिद्र्यरेषेचे कार्ड नसल्यामुळे बहुतांश पारधी कुटुंबांना शासकीय योजनांचा लाभ मिळत नाही. अथवा विकास योजनां पासून वंचित रहावे लागते. परंतु ज्या कुटुंबांचा दारिद्र्य रेषेखाली समावेश करण्यात आला होता त्या बीपीएल कार्डधारक १९२ पैकी १०८ (५६.२५%) म्हणजे निम्म्या लोकांना शासकीय योजनांचा लाभ मिळालेला आहे. तर ८४ (४३.७५%) कुटुंबाजवळ बीपीएल कार्ड असूनही कोणत्याही प्रकारच्या शासाकीय योजनांचा लाभ मिळालेला नाही असे आमच्या निदर्शनावरुन दिसून येते.

सारणी३:पारधी कुटुंबाचे रेषण कार्ड प्रकार व दारिद्र्यरेषेचे कार्डधारक

सारणी३:पारधी कुटुंबाचे रेषण कार्ड प्रकार व दारिद्र्यरेषेचे कार्डधारक

कुटुंबे	रेषणकार्ड आहे	**प्रमाण (%)**	रेषणकार्ड नाही	**प्रमाण (%)**
५००	३६१	७२.२	१३९	२७.८

रेषण कार्डधारकांचे प्रकार

अ.न.	रेषण कार्डचा प्रकार	संख्या	**प्रमाण (%)**
१	पांढरे	६	१.६६
२	केसरी	१२९	३५.७३
३	पिवळे	२२६	६२.६१
अ.	अंत्योदय	(३६)	(९.९७)
ब.	बीपीएल(तात्पुरते)	(१९०)	(५२.६३)
४	अन्नपुर्णा	००	००.००
एकूण		३६१	१००.००

***संदर्भ:** प्राथमिक सर्वेक्षण*

एकूण ५०० सर्वेक्षित कुटुंबापैकी ३६१ (७२.२%) कुटुंबाकडे रेषन कार्ड होती. त्यामध्ये पांढरे कार्ड अलेली ६(१.६६%) कुटुंबे गरिबीत झोपडपट्टीमध्ये राहणारी आढळली. तर केशरी रंगाचे कार्डधारक १२९ (३५.७३%) कुटुंबे आहेत. पिवळे कार्ड २२६ (६२.६१%) कुटुंबाकडे असून यातील अंत्योदय अन्न योजना लाभधारक ३६ (९.९७%) आणि बीपीएल धारक १९० (५२.६३%) कुटुंबे दिसून आली. पारधी जमातीत विवाहीत झालेली मुले कुटुंबातून विभक्त होवून स्वतंत्र राहतात. त्यामुळे वयोवृद्ध आई-वडीलांची सांभाळण्याची जबाबदारी शक्यतो मुले घेत नाहीत. म्हणून पारधी जमातीतील बहुतांश वयोवृद्ध लोक अत्यंत हलाकीचे जीवन अथवा भिक मागून जगताना दिसून येतात. अशा असाहाय्य लोकांना अन्नपुर्णा योजने मार्फत अन्नधान्याचा पुरवठा केल्यास त्यांच्या हाल अपेष्टा कमी होण्यास मदत होऊ शकते. परंतु सर्वेक्षित पारधी जमाती मधील कुटुंबातील एकाही ६५ वर्षे पूर्ण झालेल्या वयोवृद्ध व्यक्तीला या योजनेचा लाभ झालेला नाही. तसेच खऱ्या अर्थाने पारधी समाज अत्यंत हलाकीचे जीवन जगत असताना बहुतांश कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेखालील पिवळे कार्ड न देता केशरी आणि पांढरे कार्ड देण्यात आले असल्याचे निदर्शनास आले.

सर्वेक्षित पारधी कुटुंबांचे जमीन धारणाविषयक विवेचन:

सारणी४:पारधी कुटुंबाचे जमीन धारण प्रमाण

कुटुंबे	जमीन धारक	**प्रमाण (%)**	गायरण अतिक्रमण	**प्रमाण (%)**	मालकी व गायरण मिळून	मालकी व गायरण मिळून (%)	मालकी व गायरण मिळून क्षेत्र एकर	जमीन धारक नाही	**प्रमाण (%)**
५००	११५	२३.००	७४	१४.८	१८९	३७.८	७९६	३८५	७७.००

***संदर्भ:** प्राथमिक सर्वेक्षण*

एकूण ५०० कुटुंबांच्या सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की १८९ (३७.८%) पारधी कुटुंबे शेती करत असून त्यांच्याकडे एकूण ७९६ एकर शेत जमीन आहे (यामध्ये मालकीहक्क आणि गायराण जमिनीचा समावेश करण्यात आलेला आहे). यावरुन प्रत्येक कुटुंबाला सरासरी १.५ एकर असे प्रमाण येते. त्यामध्ये ११५ (२३.००%) कुटुंबाकडे स्वत:च्या मालकी हक्काची शेती असून ऊर्वरीत ५०० कुटुंबापैकी ७४ (१४.८%) कुटुंबांनी सरकारी मालकीच्या गायराण जमिनीवर अतिक्रमण करुन शेती कसत आहेत. म्हणजेच फक्त २३ % पारधी लोकांकडे शेती होती. तर शेती नसलेले ३८५ (७७.००%) कुटुंबे आहेत असे दिसून आले.

सारणी५: सर्वेक्षित पारधी कुटुंबांचे जमीन धारनेचेविवेचन

अ.न.	जमीन धारनेचा प्रकार	कुटुंब संख्या	**प्रमाण (%)**
१	विकत घेतलेली	३४	१७.९८
२	सरकारी १९७० पूर्वी	७२	३८.०९
३	सरकारी २००५ नतंर	७	३.७०
४	दान दिलेली	२	१.०५
५	गायरण अतिक्रमण केलेली	७४	३९.१५
	एकूण	१८९	१००.००

***संदर्भ:** प्राथमिक सर्वेक्षण*

महाराष्ट्रातील सर्व ठिकाणी पारधी व इतर लोकांनी गायराण जमिनीवर जे अतिक्रमणे केलेली आहेत त्यांच्या मालकी हक्काचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात जटील स्वरुपाचा बनलेला आहे. एकूण ५०० सर्वेक्षित कुटुंबापैकी १८९ (३७.८%) पारधी कुटुंबाकडे असलेल्या शेतजमिनीपैकी ७४ (१४.८%) कुटुंबांनी सरकारी मालकीच्या गायराण जमिनीवर अतिक्रमण करुन शेती कसत आहेत. तर ३४ (१७.९८%) कुटुंबांनी स्वत:ची शेती विकत घेतलेली आहे. ७२ (३८.९%) कुटुंबांनी १९७०-७५ च्या पूर्वी सरकारी जमीन मिळाल्याचे नमूद केले. व ७ (३.७०%) कुटुंबांना २००५-०६ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या पारधी विशेष विकास योजने अतंर्गत स्वाभिमान योजनेतून शेतीचे वाटप झालेले आहे. २ (१.५%) कुटुंबांना गावातील लोकांनी जमीन दान दिल्याचे आढळून आले.

सारणी६: सर्वेक्षित पारधी कुटुंबांचे प्रतिकुटुंब शेतजमिनीचे सरासरी क्षेत्रफळ

अ.न.	शेतजमिनीचे क्षेत्रफळ (एकर)	कुटुंब संख्या	**प्रमाण (%)**
१	१ ते १.५ एकर	१२	६.३४
२	२ ते २.५ एकर	३७	१९.५७
३	३ एकर	४१	२१.६९
४	४ एकर	४५	२३.८०
५	५ एकर	३३	१७.४६
६	८ एकर	८	४.२३
७	९ एकर	३	१.५८
८	१० एकर	६	३.१७
९	११ एकर	१	०.५२
१०	१३ एकर	१	०.५२
११	१४ एकर	१	०.५२
१२	३७ एकर	१	०.५२
	एकूण	१८९	१००.००

***संदर्भ:** प्राथमिक सर्वेक्षण*

एकूण ५०० सर्वेक्षित कुटुंबापैकी १८९ (३७.८%) पारधी कुटुंबाकडे स्वत:ची मालकीहक्क व गायराण जमीन मिळून जवळजवळ ७९६ एकर शेतजमीन आहे. याचे प्रतिकुटुंब सरासरी प्रमाण १.५ एकर असे असून प्रतिकुटुंब शेत जमीनीचे क्षेत्रफळ पुढील प्रमाणे दिसून येते. १ ते १.५ एकर पर्यंत जमीन असणारी १२ (६.३४%) तर २ ते २.५ एकर पर्यंत असणारे ३७ (२३.८०%) कुटुंबे आहेत. आणि ४ एकर शेतजमीन असणारी ४५ (२३.८०%) व ५ एकर शेतजमीन ३३ (१७.४६%) कुटुंबाकडे आहे. ९ एकर शेतजमीन ३ (१.५८%), १० एकर शेतजमीन ६ (३.१७%) कुटुंबाकडे आहे.११ एकर शेतजमीन एका कुटुंबाकडे, १३ एकर शेतजमीन एका कुटुंबाकडे, १४ एकर शेतजमीन एका कुटुंबाकडे, आणि ३७ एकर शेतजमीन एका कुटुंबाकडे असे मिळून १० (५.२९) कुटुंबे मोठे शेतकरी असल्याचे दिसून आले तर ९० % कुटुंबे १ ते ५ एकर शेतजमीन धारण करणारी अल्पभूधारक अथवा सिमांत शेतकरी आहेत. असे आमच्या सर्वेक्षणातून दिसून येते.

कुटुंबनिहाय उत्पन्न, बचत व कर्जाचे प्रमाण:

प्रस्तुत अभ्यासाकरिता ५०० कुटुंबापैकी जास्तीत जास्त पारधी कुटुंबे मजूरी व इतर मार्गाने मिळणारे सर्व उत्पन्न स्वत: जवळ ठेवत होती. किंबहूना सर्वेक्षणा दरम्यान कुटुंबांचा चरितार्थाचा खर्चही भागत नाही म्हणून बचत करु शकत नाही असे म्हणनारी ३६३ (७२.६%) कुटुंबे दिसून आली. तर ६८ (१३.६%) कुटुंबे राष्ट्रीयकृत बँकेत बचत करत होती. १२ (२.४%) कुटुंबांनी भिशीमध्ये पैसे गुतंवत असल्याचे सांगितले. आणि ५१ (१०.२%) कुटुंबांचा बचत गटात सहभाग होता. २ (०.४%) कुटुंबांनी विमा संरक्षण घेतलेले (विमा) आहे. १ (०.२%) कुटुंबाचे पोष्ट ऑफिस मध्ये बचत खाते होते व ३ (०.६%) कुटुंबे पतसंस्थेमध्ये बचत करत आहेत.आता हळूहळू बचत करण्याची सवय पारधी जमातीमध्ये वाढत आहे असेच या आकडेवारीच्या विवेचनावरुन दिसून येते (प्राथमिक सर्वेक्षण).

पारधीकुटुंबांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी:

सन १८७१ च्या गुन्हेगार जमाती कायद्याने पारधी आणि तत्सम असणाऱ्या देशातील १९८ जमातींना गुन्हेगार म्हणून घोषीत केले होते. पारधी जमातीच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा विचार करता त्यांच्यामध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण होते हे वास्तव नाकारुन चालनार नाही. परंतु सन १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. परकीयांची गुलामी संपली. २६ जानेवारी १९५० ला भारतीय राज्यघटनेचा अमल सुरु झाला. १९५२ ला गुन्हेगारी जमात कायदा संपुष्टात आणला गेल्यानतंर आज ६० वर्षे पूर्ण झाली मग पारधी सारख्या तत्सम गुन्हेगार जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत कोणत्या स्वरुपाचा बदल झालेला आहे याचे समाजशास्त्रीय दृष्टीने सैध्दांतीक अभ्यास किंवा संशोधन फारसे झाल्याचे दिसत नाही. फक्त त्यांच्या स्थिती विषयीचे साहित्यीक लेखन मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसते. म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रातील पारधी जमातीच्या एकूण ५०० कुटुंबांचे सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण करण्यात आले. यातून पुढील प्रमाणे पारधी जमातीच्या गुन्हेगारी विषयक पार्श्वभूमिची वस्तुस्थिती समोर आली(प्राथमिक सर्वेक्षण).

सारणी ७ : सर्वेक्षित पारधी कुटुंबावरील गुन्हेगारी विषयक स्थिती

अ.न.	चोरीचा आरोप	संख्या	प्रमाण (टक्के)	सद्यस्थिती	संख्या	प्रमाण (टक्के)	किती आरोप	संख्या	प्रमाण (टक्के)
१	गुन्हा दाखल	२८२	५६.४	चौकशीअंती सोडले	६६	२३.४०	एक	७९	१५.८
२	गुन्हा दाखल नाही	२१८	४३.६	निर्दोश	८	२.८३	दोन	६५	१३.००
एकूण		५००	१००.००	प्रकरण संपले	९२	३२.६२	तीन	७	१.४
				प्रकरण चालू	११६	५८.८६	अनेक	१३१	२६.२
				एकूण	२८२	१००.००	एकदाही नाही	२१८	४३.६

संदर्भः प्राथमिक सर्वेक्षण

सर्वेक्षण करण्यात आलेल्या एकूण ५०० पारधी कुटुंबापैकी २८२ (५६.४%) म्हणजेच अर्ध्यापेक्षा जास्त कुटुंबातील पुरुषांवर वेगवेगळया स्वरुपाचे गुन्हे दाखल झालेले आहेत. सद्यस्थितीचा विचार करता त्यातल्या ६६ (२३.४०%) लोकांना पोलिस चौकशी करुन सोडले आहे. तर ७ (२.८३%) लोक गुन्ह्यात निर्दोस सुटले असून हे लोक पारधी असल्यामुळे (१८७१ च्या गुन्हेगार जमाती कायद्याचा परीणाम) बळी ठरले आहेत असे निर्दर्शनास आले. ९२ (३२.६२६) लोकांच्या केसेस शिक्षा भोगल्यावर नील झाल्या आहेत. आणि सध्या ११६ (५८.८६%) जनांवर खटले चालू आहेत. एकूण ५०० पारधी कुटुंबापैकी २८२ कुटुंबातील सदस्यसंवर करण्यात आलेल्या आरोपाचे प्रमाण हे एकवेळा ७९ (१५.८%) लोकांवर करण्यात आले. दोनवेळा आरोपी झालेले ६५ (१३.००%) जन होते. तर तीनवेळा आरोप ठेवण्यात आलेले ७ (१.४%) आणि अनेकदा ज्यांच्यावर आरोप ठेवले गेले असे १३१ (२६.२%) लोक होते. यावरुन अद्यापही २५% पेक्षा जास्त प्रमाणात पारधी जमातीतील लोकांना गुनहेगारीची सवय आहे हे वास्तव नाकारुन चालणार नाही.विविध प्रकारच्या गुन्ह्याचे आरोप असणारे एकूण एकूण ५०० पारधी कुटुंबापैकी २८२ कुटुंबातील सदस्य वेगवेगळ्या गुन्ह्यात सहभागी असल्याचे दिसून येतात. यावरुन असेच समजते की पारधी समाजातील गुन्हेगारीची प्रवृत्ती अद्यापही गंभीर स्वरुपाची आहे (प्राथमिक सर्वेक्षण).

एकंदरीत पारधी जमातीतील गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा विचार केला तर असे दिसून येते की या समाजातील अनेक पुरुष व स्त्रीया गंभीर स्वरुपाच्या गुन्ह्यात सहभागी होताना दिसून येतात. यामध्ये प्रामुख्याने चोरी, दरोडा, खून, बलात्कार इ. प्रकारच्या गंभीर गुन्ह्याचे प्रमाण मोठे असल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने पारधी चोरी करण्यासाठी टोळीने जातात व बहुतांशी दारु पिऊन असतात. त्यामुळे चोरी/दरोडा करताना गंभीर स्वरुपाची मारहाण व प्रसंगी बलात्कार करण्याची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. चोरीच्या एकंदरीत स्वरुपावरुनच ही चोरी करताना पारधी लोक होते किंवा नाही या विषयी अंदाज करता येतो. महाराष्ट्रात अशी अनेक प्रकरणे घडली आहेत आणि संबंधीत प्रकरणांतील पारधी जमातीचा सहभाग अथवा त्यांच्यावरील आरोप सिद्धही झालेले आहेत. चोरीच्या माध्यमातून मिळणारे पैसे अथवा सोन्यासारख्या मौल्यवान वस्तू त्यांना कामापेक्षा सहज व कमी वेळात प्राप्त करता येतात असे वाटते. एकूणच शिक्षणाचा असलेला अभाव, जंगलातले राहणे व स्वत:च्या रुढी व परंपरेत गुरफटलेली ही जमात सुधारणे हे एक आव्हानच आहे. गुन्ह्याचे स्वरुप गंभीर असल्यामुळे पारधी

जमातीतील लोकांना झालेल्या शिक्षेचे प्रमाणही लक्षणीय असल्याचे प्रस्तुत सर्वेक्षणातून समोर आले (प्राथमिक सर्वेक्षण).

एकूण (११) आक्रा सदस्यांना संघटीत गुन्हेगारी (मोका) अतंर्गत शिक्षा झाल्याचे आढळून आले. शिक्षा लागलेल्या किंवा शिक्षा पूर्ण करुन आलेल्या पारधी लोकांच्या मनावर फारसा विशेष परिणाम झालेला दिसत नाही. किंवा त्यांना कसला पश्चाताप जाणवत नाही. पुन्हा ते सर्वसाधारण जीवन जगतात. फक्त जगने हे त्यांना माहीत असते. जीवनाकडे गांर्भीयाने ते कधीच बघत नाहीत. अथवा पोलिस किंवा तत्सम कारणामुळे त्यांची जीवनमुल्ये बदलत नाहीत असे दिसून येते. गुन्हेगारीमध्ये असलेले पारधी कोर्टाचा जामीन मिळाल्यावर फरार होतात. परत ते केस चालवण्यासाठी कोर्टात हजर राहत नाहीत. त्यामुळे मरेपर्यंत त्यांच्यामाघे पोलिसांचा ससेमीरा असतो. हतेडी ता. घनसांगवी, जालना येथील मरणाच्या दारात येवून ठेपलेल्या एका वयोवृद्ध म्हाताऱ्याला जुन्या केसमध्ये कोर्टाचे हजर होण्यासाठी समन्स बजावलेले निदर्शनास आले. एकंदरीतच शिक्षा हा मार्ग त्याना गुन्हेगारीतून बाहेर काढण्यासाठी परावृत्त करु शकला नाही असेच चित्र सर्वेक्षणातून पाहायला मिळते. कोर्टातून जामीन अथवा पोलिसांकडून सूटका करण्यासाठी पारधी बायका अत्यंत चिकाटीने प्रयत्न करताना दिसून येतात (प्राथमिक सर्वेक्षण).

चोरी अथवा तत्सम स्वरुपाचे गुन्हेगारी विषयक संस्कार पारधी समाजातील मुलांवर अत्यंत लहान वयात होताना दिसून आले. अनेक लहान मुले चोरीच्या गुन्ह्यात अगदी सुरुवातीपासून सहजपणे सामिल होताना दिसतात. काही वेळा ते बालवयात असल्यामुळे त्यांच्यावरील कारवाई अवघड होऊन जाते. अर्थात कारवाई करुन लहान मुलांना सुधारणे शक्य नसल्यामुळे त्यांच्या एकूणच सुधारणेविषयीचे कार्यक्रम/योजना राबविने आवश्यक आहे. किंबहुना काही वेळा या मुलांना सक्तीने शाळेत ठेवने किंवा प्रचलीत असलेल्या पेक्षा चांगल्या बोर्डींगची व्यवस्था करणे अशी सूचना करावीशी वाटते. एकूणच गुन्ह्यातील मुलांचा सहभाग पाहता ही बाब त्यांच्या व समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत गंभीर स्वरुपाचे आहे याबद्दल दुमत नाही.

मुलांमधले गुन्हेगारीचे प्रमाण सध्या कमी होत असले तरी पारधी जमातीत लग्ने कमी वयात होत असल्याने विवाहीत मुलांचे सर्वेक्षण करताना कुटुंबप्रमुख म्हणून गुन्हेगारीत सहभाग असल्याचा दिसतो. लहान वयात लग्न व लगेच विभक्त राहण्याच्या प्रवृत्तीमुळे आलेली जबाबदारी व रोजगाराचे इतर कोणतेही साधन त्यांच्यासमोर नसल्यामुळे ही मुले चोरी सारख्या मार्गाकडे सहजपणे मार्गक्रमण करताना दिसून आली(प्राथमिक सर्वेक्षण).

मुलांवरील अरोपाचे स्वरुप:

पारधी जमातीतील मुलांच्या गुन्हेगारी स्वरुप अथवा प्रवृत्ती व गुन्ह्यामधील सहभागाचा विचार केला तर असेच दिसून येते की, ही गंभीर स्वरुपाची समस्यां आहे. मुले सुद्धा माडुंळ सापाची तस्करी, खून, चोरी, दरोडा, रस्तालुट व बलात्कार इत्यादी स्वरुपाच्या गंभीर गुन्ह्यात सहभागी असतात. शिक्षणाचा संपूर्ण अभाव, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, लहान वयात दारुचे व्यसन, लग्न व विभक्त राहण्यातून आलेली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी ही मुले सहजतेने गुन्हेगारीकडे वळतात. त्यामुळे त्यांच्यावर सुद्धा लावण्यात आलेली कलमे गंभीर स्वरुपाची असने स्वभावीक आहे. अनेक मुलांवर संघटीत गुन्हेगारी बंदी (मोका) विषयक कलम लावलेले दिसून आले. कारण ही मुले एखाद्या गुन्हेगारी टोळीचा हिस्सा असतात. चालत्या रेल्वे मध्ये शिरुन चोरी करणे, मोटार सायकल

चोरणे, सर्वसाधारण बाजारात चोरी करणे यासारखे गुन्हे तर सहजपणे घडल्याचे आंम्हास प्रस्तुत सर्वेक्षणावरुन लक्षात आले (प्राथमिक सर्वेक्षण).

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे पारधी समाजातील मुलांचा गंभीर स्वरुपाच्या गुन्ह्यात सहभाग असल्यामुळे त्यांना झालेल्या शिक्षाही न्याय्य प्रकारच्या असतात असे दिसून आले. परंतु एकंदरीतच काय तर शिक्षण व संस्काराचे त्यांचे वय अशा प्रकारच्या कामात व शिक्षेत व्यतीत होते.

पारधी जमातीची गुजारण बहुतांश शिकार व चोरी सदृश गोष्टीवर अवलंबून असल्याने गावाजवळ राहणारे पारधी शेतमाल चोरीचा प्रयत्न करतात. काही वेळा शेतकऱ्यांची जनावरे रात्रीच्या वेळी चोरुन नेली जातात व पुर्वानूभावातून संशयाची दिशा आपोआपच जवळ वास्तव्यास असणाऱ्या पारध्यांच्या वस्तीकडे जाते. एकंदरीतच अविश्वासाचे वातावरण व अप्रस्तुत पुर्वानूभव यामुळे चोरीसारखा प्रकार घडला की गावातील लोक पारधी जमातीकडे संशयाने बघतात. तसेच चोरी, खून, दरोडा, बलात्कार इत्यादी सारख्या गुन्ह्यात पारधी अनेक वेळा असल्याचे सिद्ध झालेले असल्यामुळे पारधी समाजाला गावात सामावून घेण्यास लोकांचा नेहमीच नकार असतो (प्राथमिक सर्वेक्षण).

व्यावसायिक वर्गीकरण:

सारणी८:सर्वेक्षित पारधी कुटुंबाचे व्यावसायिक वर्गीकरण

अ.न.	पारंपारिक	संख्या	प्रमाण (%)	नवीन व्यवसाय संख्या	प्रमाण (%)	नोकरी		संख्या
१	शिकार, चोरी	११	३.००	कटलरी विक्री	१३	९.७०	शिक्षक	१
२	शिकार, मजूरी	३९	१०.६५	रुद्राक्षमाळा विक्री	२८	२०.८९	अंगनवाडी	२
३	शिकार,ड्रॉप	९	२.४५	फुल गजरे विक्री	२२	१६.४१	सीआरपी	२
४	शिकार,मागने	३३	९.०१	लिंबू मिरची विक्री	२३	१७.१६	नर्स	२
५	शेती	२२	६.०१	फुगे,खेळनी,इ. विक्री	३	२.२३	हॉस्टेल कुक	१
६	शेती,शेतमजूरी	५१	१३.९३	डिनरसेट,कवर,इ. विक्री	२	१.४९	एसटी कडंक्टर	१
७	शेतमजूरी	३८	१०.३८	शरीरविक्रय	६	४.४७	आर्मी	१
८	दु.व्यावसाय	१	०.२७	तमाशात नाचने	१५	११.१९	बँक शिपाई	३
९	बिगारीकाम	५८	१५.८४	थिएटर	५	३.७३	होमगार्ड	२
१०	घरकाम	३	०.८१	हातगाडी	१	०.७४	खा.वॉचमेन	४
११	विटभटी	५	१.३६	रिक्षा	१	०.७४	कपंनी	३
१२	ऊसतोडणी	९	२.४५	ढोलीबाजा	१	०.७४	वायरमन	१
१३	हमालीकाम	२	०.५४	किराना दुकान	२	१.४९	ड्रायव्हर	१
१४	गंवडी	११	३.००	हॉटेल व्यावसाय	२	१.४९		
१५	सेट्रींग	९	२.४५	खाजगी चालक	२	१.४९		
१६	सालानी	५	१.३६	चिकन सेंटर	१	०.७४		
१७	शोभेची दारु	१	०.२७	बाधंकाम कॉन्ट्रक्टर	३	२.२३		
१८	सोनार	१	०.२७	प्रॉप्रटी एजंट	१	०.७४		
१९	दारु विक्री	४७	१२.८४	स्वत:चा ढोलीबाजा	१	०.७४		
२०	मत्सव्यावसाय	४	१.०९	देवीचा भगत	१	०.७४		
२१	शेळीपालन	७	१.९१	जनावरांचा व्यापार	१	०.७४	४.८	
एकूण ३६६			७३.२	एकूण १३४		२६.८	एकूण	२४

संदर्भ: प्राथमिक सर्वेक्षण

पूर्णत: असेही नाही की सर्व पारधी जमात चोरी अथवा गुन्हेगारी स्वरुपाच्या व्यवसायावर आपला उदरनिर्वाह करत आहे. यातील अनेक जन लहान मोठे व्यवसाय करुन उदरनिर्वाहाचा मार्ग शोधन्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. शहरात स्थलांतरीत होवून जीवन जगण्याचाही प्रयत्न करतात. परंतु राहण्याची सोय नाही व रोजगाराचे कायमस्वरुपी साधनही नसल्यामुळे या लोकांना अत्यंत फुटकळ स्वरुपाची कामे करुन गुजारण करावी लागते. अर्थात काही पारधी बाधंकाम व्यवसायात अथवा इतर कामावर रोजंदारी करुन स्वत:ची गुजारण करण्याचा प्रयत्न कतात. ज्यांना शेती मिळाली ते शेती करण्याचा प्रयत्न करतात. किंवा काही पारधी शेतमजूरी करुन रोजगार शोधतात. अनेक पारधी कुटुंबे ऊस तोडनी करुन हंगामी रोजगार शोधतात तर काही पारधी शिकार, मासेमारी इ. स्वरुपाचे अस्थावर व्यवसाय करुन स्वत:ची गुजारण करताना दिसून आले. अर्थात अनेक तरुण पारधी नाविन्य असलेल्या व्यवसायात असल्याचे दिसून येते. उदा. शोभेची दारु तयार करणे किंवा गंवडीकाम (बांधकाम) यासारखी कुशल रोजगारी करताना दिसून आले. एकंदरीत विचार केला तर बदलत्या काळानुसार बदलाची मानसिकता स्विकारण्याची तयारी काहींची आहे असे नमूद होवू शकते.

पारधी समाजातील पूर्विची पारंपारिक जगण्याची पद्धती आता मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे. काही अपवाद वगळता पारधी कुटुंबांनी अनेक नवीन व्यवसाय आत्मसात करुन उदरनिर्वाह चांगल्या प्रकारे सुरु केला आहे असे दिसून येते. शिक्षणामुळे शासकीय व खाजगी नोकरीमध्ये या समाजाने प्रवेश केला आहे. परंतु हे प्रमाण अत्यंत नगन्य आहे. एकूण ५०० कुटुंबापैकी फक्त २४ (४.८%) कुटुंबातील लोक छोट्या मोठ्या (सरकारी+खाजगी) नोकरीला होते. हे प्रमाण अत्यंत कमी असून शिकलेल्या लोकांची नोकरी ही प्रमुख मागणी अथवा अपेक्षा सरकारकडे आहे. चितां करायला लावणारी बाब म्हणजे काही तरुण वयातील पारधी मुली शहरात/ग्रामिण भागात शरीरविक्रयाच्या मार्गाला लागल्याचे व तमाशात आणि कलाकेद्रांत नाचन्याचे काम करताना दिसून आल्या. पारधी जमातीचे झालेले ध्रुवीकरण आणि ऐहिक सुखाचे आकर्षण निर्माण झाल्याने पारधी जमातीच्या मुली या क्षेत्रात पैसे/मौज मिळत असल्याचे मोठ्या प्रमाणात अकर्षीत होत आहेत असे दिसून आले

अनुमान:

सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी शिक्षण हे म्हत्वपूर्ण साधन आहे. शिक्षण हे सामाजिक दृष्ट्या कमजोर वर्गाला अधिकार प्रदान करणारे सर्वाधिक शक्तिशाली साधन आहे. परंतु प्रचलित शिक्षण व्यवस्था गुन्हेगारी व्यवसायामध्ये असलेल्या पारधी कुटुंबातील मुलांना सक्षम बनवण्यास व त्यातून बाहेर काढण्यास अपयशी ठरलेली आहे असे दिसते. तसेच स्वंयसेवी संस्था आणि सामाजिक संघटना मार्फत पारधी आणि भटक्या विमुक्तासाठी चालवण्यात येणाऱ्या शाळांमधून धार्मीक शिकवण देण्याचा मुख्य उद्देश दिसून येतो. गुन्हेगार जमातीतील काही लोक अद्यापही रानटी युगातच (अतिमागास) आहेत. त्यांच्या जीवनात कोणत्याही प्रकारचा

बदल स्वातंत्र्याने घडवून आनलेला नाही. जी पारधी कुटुंबे प्रमाणिकपणे जगण्यासाठी धडपडत आहेत त्यांना समाज आणि सरकारकडून कोणत्याही प्रकारची सामाजिक सुरक्षितता मिळत नाही. म्हणून अशा कुटुंबांना पारधी म्हणून जन्माला येणे गुन्हा वाटते. प्रथमत: डीएनटी एकसंघ गट नाहीत. नोटिफाइड जमाती पूर्वी गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जात. फक्त सन१९५२ मध्ये डी-नोटिफिकेशन ऑर्डर येवून त्यांना डी-नोटिफाइड म्हटले जाऊ लागले. त्यामुळे त्यांना सन१९५० मध्ये अनुसूची तयार करण्यात आली तेव्हा त्यांना गट म्हणून समाविष्ट करण्याचा मुद्दाच आला नाही. काही जमाती विशिष्ट गुणधर्मांमुळे अनुसूचीत समाविष्ट झाल्या. पात्रतेसाठी सुत्रांचा एक संच तयार केला होता आणि जे समूह तथाकथीतपणे त्या सूत्रांत बसत होते त्यांचा समावेश केला गेला. नंतर दोन वेळा त्या याद्यांमध्ये सुधारणा झाल्या तरी काही समूह वरील प्रमाणे पात्र असूनही या याद्यांमध्ये समाविष्ट करण्याचे राहून गेल्याचे दिसून येते. तर काही जमातींच्या बाबतीत विसंगती दिसून येते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील व्हीजेएनटींच्या यादीत काही भटक्या नसलेल्या जमातींचा समावेश आहे आणि काही वास्तव भटक्या जमातींचा समावेश नाही. भटक्या नसलेल्या जमातींचा तुलनेने अधिक विकास झालेला आहे आणि वास्तव भटक्या जमातींसाठी असलेले फायदे त्यांनी लाटले आहेत. सन१८७१ चा गुन्हेगार जमाती कायदा सन१९५२ मध्ये संपुष्टात आल्याने या जमातींना गुन्हेगार म्हणणे कायद्याने गुन्हा ठरत असले तरी त्यांच्यातील गुन्हेगारीची सवय अद्यापही दिसून येते. गुन्हेगारी पासून परावृत्त करण्यासाठी उपजिविकेसाठी लागणारी पर्यायी उत्पन्नांची साधने त्यांना उपलब्ध झाली असतीतर भटकंती थांबून शिक्षणाचा प्रसार होवून सामाजिक व आर्थिक सुधारणा होण्यास मदत झाली असती. पूर्वी गुन्हेगारी प्रवृत्तीतून बाहेर पडण्याची किंवा समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याची पारध्यांना स्वतंत्र इच्छाशक्ती नव्हती. परंतु आता त्यांच्यात ती स्वतंत्र इच्छाशक्ती फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. सध्या बहुतांश पारधी कुटुंबे पारंपारिक व्यवसाय सोडून वेगवेगळे स्वतंत्र व्यवसाय आत्मसात करुन जगत आहेत. आणि ज्यांना पारंपारिक/गुन्हेगारी इ. सारख्या व्यवसायातून बाहेर पडण्याची स्वतंत्र इच्छाशक्ती आहे त्यांचे पुनर्वसन करायला कुणी पुढे येत नाही. अथवा त्यांच्यासाठी ठोस असा पर्याय उपलब्ध नाही. यासाठी समाज/सरकारने पुढाकार घेने आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील पश्चिम आणि मराठवाडा विभागात जात व व्यवसाय यांच्यातला संबंध फारसा तुटलेला नाही असे पारध्यांच्या बाबतीत दिसून येते. चोरीचे प्रमाण कमी होण्या ऐवजी वाईट मार्गाने पैसे मिळवण्याची महत्वाकंशा इतर वर्गात जशी वाढतेय त्याचा प्रभाव पारधी जमातीवरही झालेला दिसून येतो. पारध्याचा माणूस कधीच अपघाताने मेला नव्हता. अजनाळे (धुळे) येथील पारधी वस्तीतील ४ लोक चोरी करायला जाताना अपघाताने मृत्यू पावल्याचे निदर्शनास आले. बहुतांश पारधी कुटुंबाकडे स्वत: घर बांधन्याची ऐपत येऊनही पूर्वीची मानसिकता न बदलल्यामुळे राहणीमान सुधारले नाही. किंवा ज्यांच्याकडे घर व इतर साधने उपलब्ध असूनही माहिती देताना लपवण्याचा प्रयत्न केला जात असताना निदर्शनास आले. म्हणजेच पारध्यामध्ये एकप्रकारचा आत्मविश्वास कमी असल्याचे दिसून येते. तो वाढवण्यासाठी प्रचलित संघटनाही अपयशी ठरल्या आहेत याचा खेद वाटतो. (उदा. वेरुळ, औरंगाबाद येथील रुद्राक्षमाळा विकणे व इतर व्यवसाय करणारा बैग्या चव्हाण याला १ ट्रॅक्टर, १ इंडिका, १ मोटार सायकल आहे.) पण

पत्र्याच्या शेडमध्ये राहतो तो मोतीराज राठोड यांच्या संघटनेत पदाधिकारी म्हणून काम करतो एक प्राध्यापक डॉक्टरेट असणारा नेता संघटनेतील बैग्या सारख्या कार्यकर्त्याला बदलवू शकत नाही हि एक शोकातिंका म्हणावी लागेल. बहुतांश पारधी खोटे बोलतात. चोरी व्यतीरिक्त आता पारध्यांनी फसवणूकीचे इ. प्रकारचे गुन्हे करण्याच्या नवीन कल्पना योजल्या आहेत. उदाहरणार्थ नागमणी (सापाच्या डोक्यात असतो असे लोक माणतात), दरोड्यातील सोने आहे असे म्हणून खोटे सोने विकणे (पारध्यांचा साकेतींक शब्द ड्रॉप), माडुंळ (एक प्रकारचा साप) तस्करी करणे इ. गुन्हे मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र व खानदेशातील धुळे, जळगावमधील काही भागात मोठ्या प्रमाणात घडताना दिसतात आणि याला पैसेवाले श्रीमंत लोक बळी पडत आहेत. गेल्या सहा दशकाच्या नियोजनातून अथवा सामाजिक परीवर्तनातून पारध्यांमध्ये फारसा विकास/बदल झालेला नसला तरी त्यांच्यात आपल्या हक्काविषयी जानीव जागृती मात्र निर्माण झाली आहे. भौतिक बदलांपेक्षा त्यांची मानसिकता बदलताना दिसत आहे हे योग्य म्हटले पाहिजे. ज्या पारधी कुटुंबांना उदरनिर्वाहासाठी शेतजमीन देण्यात आलेली आहे अशी काही कुटुंबे अद्यापही चोरी, शिकार अथवा फसवेगिरीच्या व्यवसायात सहभागी असल्याचे दिसून येतात.

महाराष्ट्रातील पारधी जमातीचा प्रस्तुत अभ्यास करताना विशेषत: गुन्हेगारीचा कलंक आणि सध्याचे वास्तव या बाबत अद्यापही संभ्रम दिसून येतो. कारण पारधी जमात ब्रिटिश भारतात जंगलात राहून शिकार आणि अन्नधान्याची चोरी करुन उदरनिर्वाह करत होता. परंतु स्थिर झालेल्या पारधी समूहातील काही ठिकाणचा गाव/भिल्ल पारधी व फासे पारधी ज्यांचा गाव आणि समाजाशी संपर्क येवूनही गुन्हेगारीशी संबंध दिसून येतात. आणि जे अद्यापही भटके जीवन जगतात ते पोलिसांच्या भितीने आणि प्रस्थापीत समाज जवळ करत नाही म्हणून रानावनात भटकताना दिसतात. चंद्रपूर, यवतमाळ, अकोला, धुळे, अमरावती मधील गाव/टाकणकर पारधी आणि फासे पारधी शेती, कास्तकरी असून ते इतर समाजात समरस झाले आहेत. शहराच्या जवळ किंवा उच्चभ्रु वस्तीच्या मोकळ्या जागेत पाल ठोकून अन्न मागून जगताना बंगाली कँम्प-चंद्रपूर येथील पारध्यांची पाल पाहायला मिळाली. जंगलात शिकार करुन राहणारा पारधी आता शिकारीच्या वेशातून नाटककलेच्या स्त्रीच्या वेशात तर कधी फकीराच्या रुपात सोंग घेवून भिक मागून उपजिविका करायला लागला. चोरी सोडून दिली. जंगलावरचा हक्कही संपला. उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नाही. मग आता उपजिविका कशी करायची हाच प्रश्न त्यांच्यापुढे उभा होता. राजूर-जालना, शिल्लोड-औरंगाबाद, जिल्ह्यातील फासे पारधी ते नाच पारधी आहेत असे सांगतात. कारण तेथील पारधी मुलीं प्रसुती झाल्यावर पाचवीला नाचायची सुपारी घेतात. तसेच जळगाव, धुळे या ठिकानी खुल्या तमाशात (लोकनाट्य) नाचतात. तसेच रघुवीर खेडकर, भिमा-भिका, आणि मंगला बनसोडे यांसारख्या प्रसिद्ध लोकनाट्यात नाचण्याचे काम करतात. म्हणून ते स्वत:ला व्यवसायानुसार नाचपारधी म्हणवून घेवून नाचकामाचे समर्थन करतात.

महाराष्ट्रातील पारधी उदरनिर्वाहासाठी विविध व्यवसायाच्या निमित्ताने राज्यात तसेच देशातील मोठ्या शहरात फिरत असल्यामुळे पोलिसांच्या जाचातून सुटका होण्यासाठी व ओळखीची खात्री करण्यासाठी मतदान ओळखपत्रे काळजीने काढत आहेत. परंतु पारध्यांचे कार्यकर्ते किंवा नेते शासकीय योजनांचा लाभ मिळवून देतो या कारणास्तव पैसे घेतात आणि पारध्यांचा फक्त मोर्चे, आंदोलने इत्यादी साठी वापर करुन स्वत:चा फायदा करुन घेतात असे बहुंताश पारध्यांना आपली मते नमूद केली. पण पोलिस चोरी केली अथवा नाही केली तरी संशयीत म्हणून ताब्यात घेतात खोट्या केसेस दाखल करतात अशावेळी सुटका करुन घेण्यासाठी कार्यकर्त्यांची मदत घेण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. त्यामुळे कार्यकर्ता लुबाडणारा किंवा पैसे घेणारा असला तरी निमूटपणे सहन करावे लागते असे मत सामान्य पारधी नोंदवतात. मुंबईमध्ये फिरस्ते पारधी खीसा/पाकीट मारण्यासाठी अथवा गावाकडे होणाऱ्या पोलिसांच्या त्रासाला कंटाळून उदरनिर्वाह करण्यासाठी आलेले असतात असे दिसून येते. पारध्यांना गुन्हेगारी व इतर वाईट गोष्टींपासून परावृत्त करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न अद्यापही झाला नाही. सध्याची पारधी जमातीची चळवळ अनेक गटात विभागली असून त्या संघटनेचे नेते आपल्या सोयी प्रमाणे राजकीय पक्षाशी संगनमत करुन स्वार्थी राजकारण करत आहेत. तसेच पारध्यांमधील प्रचलीत अंधश्रध्दा, जात पंचायत, कठोर दैववादीपणा व अनिष्ठ रुढी परंपरेतून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न किंवा विरोध होताना दिसत नाही. किंवा पारधी कार्यकर्ते यावर काहीही प्रतिक्रीया देत नाहीत. कारण तसे केले तर पारधी आम्हास नेता म्हणणार नाही अशी ते भिती व्यक्त करतात. अथवा त्यासाठी लागणारे नैतिक धैर्य कार्यकर्ते वा नेते यांच्याजवळ नाही असे दिसते.प्रस्तुत अभ्यासात असेही आश्चर्यकारकपणे दिसून आले की; दारु विक्री करणे म्हणजे चोरी पेक्षा कमी गुन्हा आहे. असे समजून काही पोलिस अधिकाऱ्यांनी पारध्यांना दारुचा व्यवसाय करा पण चोरी करु नका असे सांगितले. पण चोरी सोडून दारु विका असे म्हणणे म्हणजे एका संकटातून अथवा प्रतिगामी व्यवस्थेतून दुसऱ्या प्रकारच्या प्रतिगामित्वात/संकटात टाकायच. दारु विक्री करणाऱ्या कुटुंबाचे मुलभूत जीवनमान न बदलता फक्त जगण्याचा मार्ग बदलेल. पण त्यामुळे पारध्यांच्या सामाजिक प्रतिगामीत्वा पासून नाश होणाऱ्या पिढीला वाचवता येणार नाही. या चक्रव्युहातून बाहेर काढण्यासाठी पारध्यांना योग्य पर्याय आणि नेतृत्व मिळणे आवश्यक आहे अथवा नियोजीत प्रयत्न व अंमलबजावनीची नितांत आवश्यकता आहे असे आम्हास वाटते.

ताजा कलम आणि तद्नुशंगीक बाबी:स्थिर जीवनाच्या अर्थशास्त्राशी ज्यांना जुळवून घेता आले नाही असे काही गुराखी समाज, एकापाठोपाठ आलेल्या सरकारांच्या वन आणि जमीन धोरणांतून निर्माण झालेल्या अर्थशास्त्रांशी जुळवून घेता न आल्याने मोठ्या जमातीतून फुटून निघालेल्या वन्य जमातींचे छोटे गट, तसेच कायदा आणि व्यवस्था असलेल्या समाजाशी जुळवून घेण्याचा स्वभाव व मानसिकता नसलेले व उत्पादक श्रमातून उपजिविका करण्यापेक्षा प्रस्थापित अर्थव्यवस्थेतील केद्रींकृत मालमत्तेपासून नफा घेणे ज्यांना फायदेशीर वाटले असे विशिष्ट गट या सर्वांमधून गुन्हेगारी जमाती निर्माण झाल्या. या भटक्या जमातींना शहरी प्रदेशात आपल्या भटकण्याच्या सवयीत सातत्य ठेवणे आवडले कारण तिथे त्यांना शेतात काम करण्याच्या गरजेचे किंवा

जमीन मालकीचे नियंत्रण करणाऱ्या कायद्याचे बंधन नव्हते. अनेकांनी मालमत्तेच्या विलक्षण संकल्पना जोपासल्या आणि समाजविरोधी कारवाया केल्या. पण या जमातींतील सर्वच लोकांनी गुन्हेगारी व सर्वसाधारण उद्योग व दुकानदारी करण्याची प्रवृत्ती दाखवली. व विविध कारागिरीसाठी वापरले जाणारी कौशल्ये त्यांच्याजवळ आहेत. काही प्रमाणात मानसिक परिवर्तन करुन योग्य नियोजन केले तर अशा जमातीत सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन होऊ शकते. एकंदरीत यांच्यापैकी अनेक जमाती आता स्थिर झाल्या आहेत. काही समूह आपल्या जुन्या विघातक सवयी टिकवून आहेत. त्यांच्यापैकी काही समूह काही वेळा आर्थिक तणावामुळे किंवा त्यांच्या पर्यावरणात संधी मिळाल्यामुळे समाजविरोधी कामे करत असतात. विशिष्ट गटांना अद्यापही विशिष्ट जागी स्थिर न होता मुक्कामाची सोय करुन व जगण्याचे मार्ग शोधून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत रहायला आवडते. असे अनेक सर्वेक्षणांत दिसून आले आहे. भारतीय राज्यघटनेने असे तत्व स्वीकारलेले आहे की कोणत्याही व्यक्तीला न्यायालयाने दोषी म्हणून सिद्ध केल्याशिवाय दोषी मानता येणार नाही. त्यानुसार गुन्हेगार जमाती कायदे मागे घेतले गेले. आणि ३० ऑगस्ट १९५२ पासून असे कायदे देशाच्या कोणत्याही राज्यात अंमलात नाहीत. हे कायदे मागे घेतल्यानंतर गुन्हेगार जमातींची समस्या नवीन कार्यक्रम व धोरणांनुसार हाताळावी. अशी अपेक्षा होती परंतु तसे होताना दिसत नाही. अशा समूहाच्या समस्यांवर प्रमुख उपाय म्हणजे (१) त्यांचे आर्थिकदृष्ट्या पुनर्वसन साध्य करणे (२) या समाजांतील मुलांना शिक्षणाची अशी योजना विचारपूर्वक लागू करणे की ज्यातून ती मुले हळूहळू प्रचलीत आचारांतून बाहेर पडतील व ऊर्वरित जीवनातील या समाजांच्या सदस्यांकडे जोम, उत्साह, अन्वेषक बुद्धी व कौशल्ये आहेत. त्यांच्या ज्ञात वाईट सवयी व दुर्बलता यांच्याकडे लक्ष देण्याऐवजी त्यांच्य सकारातत्मक गुणांवर लक्ष केद्रिंत करणे समस्या निवारण्याकरिता आवश्यक आहे. व कर्तबगारी हे घटक असलेल्या निर्मितीक्षम कृतींकडे वळवता येईल. त्यांना शेती व हस्तकला यासारख्या सामान्य क्षेत्रांच्याबाहेर आर्थिक संधी मिळणे कठीण दिसते आहे. परंतु काही निवडक कलांमध्ये त्यांना रस व कौशल्य असल्याचे दिसून आले आहे. या समाजांना आर्थिक व सामाजिक विकास करण्याची गरज असलेल्या नवीन क्षेत्रांत स्थिर करण्याचे प्रयोग करायला हवेत. त्यांना असे नेतृत्व द्यावे की जे त्यांचे स्वभाव व समस्या मानवंशशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय दृष्ट्या समजून घेऊ शकेल. गुन्हेगार जमातींच्या वसाहतींना, त्या जिथे असतील तिथे, हाताळण्याची योग्य पध्दत म्हणजे प्रशिक्षित कम्युनिटी संचालकाच्या मार्गदर्शनाखाली कम्युनिटी/समाज केन्द्रे स्थापन करावीत.

परिशीष्ट १: महाराष्ट्रातील जिल्हानिहायपारधी लोकसंख्या

अ.न.	जिल्हा	2001			2011		
		पुरुष	स्त्रीयां	एकूण	पुरुष	स्त्रीयां	एकूण
1	अहमदनगर	3140	3153	6293	5132	5111	10243
2	अकोला	9020	8558	17578	11018	10365	21383
3	अमरावती	10457	10111	20568	13245	13086	26331
4	औरंगाबाद	807	796	1603	1460	1372	2832
5	बीड	1744	1705	3449	2764	2792	5556
6	भंडारा	55	66	121	18	16	34
7	बुलढाणा	8420	8008	16428	11247	10923	22170
8	चंद्रपूर	816	788	1604	902	903	1805
9	धुळे	4709	4527	9236	6453	6390	12843
10	गडचिरोली	75	78	153	153	126	279
11	गोंदिया	23	24	47	13	15	28
12	हिंगोली	714	691	1405	1029	1071	2100
13	जळगांव	8648	8201	16849	10985	10582	21567
14	जालना	617	622	1239	926	950	1876
15	कोल्हापूर	514	503	1017	653	690	1343
16	लातूर	296	247	543	432	340	772
17	मुंबई	841	789	1630	1218	1116	2334
18	मुंबई उपनगर	1041	1042	2083	2392	2269	4661
19	नागपूर	1094	1085	2179	1819	1816	3635
20	नांदेड	1367	1346	2713	819	799	1618
21	नंदुरबार	536	507	1043	548	516	1064
22	नाशिक	1838	1728	3566	2887	2804	5691
23	परभणी	1129	1112	2241	1807	1811	3618
24	पुणे	3691	3539	7230	6124	6017	12141
25	रायगड	205	159	364	305	277	582
26	रत्नागिरी	51	38	89	88	69	157
27	सांगली	576	549	1125	1374	1367	2741
28	सातारा	703	739	1442	1027	1042	2069
29	सिंधुदुर्ग	31	25	56	45	39	84
30	सोलापूर	4964	4555	9519	7322	6994	14316
31	ठाणे	1471	1440	2911	2277	2201	4478
32	उस्मानाबाद	5167	4792	9959	7690	7253	14943
33	वर्धा	1335	1284	2619	1952	1964	3916
34	वासिम	1440	1404	2844	1891	1855	3746
35	यवतमाळ	4147	3982	8129	5311	5167	10478
महाराष्ट्र		81682	78193	159875	113380	110147	223527

संदर्भ: *जनगणना २००१, २०११*

संदर्भ सूची :

1. Adam Smith, (1976), Wealth of Nations
2. Ajit K. Danda (ICSSR 3rd Survey 1979-98), Tribal Ethnography
3. Amrtya Sen (1999), `Development as Freedom' Oxford University Press.
4. Annual Reports, DoP&T, GoI. 2006 -07.
5. Arnold, White (1880), Problems of Great City, London.
6. Babylonian Empire King Hammurabi (Circa 2100 B. C.)
7. Bipin Malik (1990), On Settelment of Pardhi Tribe, Pilot Project (Karjat and Shirigonda, Dist- Ahmednagar).
8. Biswas (1960), The Ex-Criminal Tribes of Delhi State, Delhi: University of Delhi,
9. Cartledge (2009), Ancient Greek Political Thought in Practice: Publication Cambridge University Press
10. Cavans and Johnson, Elmer H. (1964), Crime, Crrection and Society. Homewood, III: The Dorsey Press.
11. Census of India, 1901, 1931, 1941, 1960, 1971, 1981, 1991, 2001 and 2011.
12. Cesare Lombroso (1876), `Criminal Man' USA Duk University Press 2006.
13. Charsee Macintyer (1993), Criminalizing a Rase, Kayode Press.
14. Cohen, Albert K. Delinquent Boys (1955), A Culture of the Gang. New York: The free Press of Glencoe, Illinois.
15. Corp (1915), First Edition
16. Devid, Arnold (1986), Police Power and Colonial Rule. Oxford: Oxford University press.
17. Dilip D.Souza (2000), Declared Criminal at Birth, Manushi, Page- 22 to 26.
18. Dube S.C (1955), Indin Villege New York: Cornell University Press.
19. Dube, Saurebh, (2001), `Untouchable Pasts: Religion, Identity and Power among the Central Indian Community, Vistaar Publications New Delhi.
20. GoI (2005), Crime in India-2005, National Crime Records Bureau, Ministry of Home Affairs.
21. GoM (2008), Renake Committee Report
22. GoM (2005), Department of Social Justice and Special Assistance
23. GoM (2009-10), Annual Tribal Sub-Plan

    Predate to Independence, 1885-1920, Encyclopedia Britanica.

◆◆❑◆◆

6. पदवीस्तरावरमराठी विषयाची घटती विद्यार्थी संख्या

Dr. Anand Shamrao Ballal[1]

शोधनिबंधाचा सारांश :

एकूणच मानवी विकासामध्ये त्याचा भाषिक विकासदेखील अतिशय महत्त्वाचा असतो. जगभरातील असंख्य भाषांप्रमाणेच मराठी ही देखील एक महत्त्वपूर्ण भाषा. महाराष्ट्रासह संबंध जगभरात सुमारे नऊ कोटीहून अधिक लोकसमुहाची ही भाषा. महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठे आणि त्या विद्यापीठांशी संलग्न महाविद्यालयातून मराठी विषयाचा भाषिक आणि साहित्यिक दृष्टीने अभ्यास केला जातो. परंतु गेल्या काही वर्षांमध्ये पदवीचे शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांबरोबरच पदव्युत्तर शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठातील मराठी विभागांतील मराठी विषयाच्या विद्यार्थी संख्येला प्रचंड मोठ्या प्रमाणात गळती लागलेली दिसून येते. काही महाविद्यालयातील आणि विद्यापीठांतील मराठी विभाग केवळ व्यावहारिक गरजेतून विद्यार्थी संख्या दाखवून सुरु ठेवण्याचा केविलवाणा प्रयत्न केला जात असल्याचे चित्र दिसते. वास्तविक पाहता एके काळी अमृताशी पैजा जिंकणाऱ्या या भाषेच्या अभ्यासकांच्या संख्येला अशी गळती का लागली असावी? हा प्रश्न प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य प्रेरणास्त्रोत आहे. विशेषतः पदवीस्तरावर मराठी विषयाची विद्यार्थी संख्या घटण्याची कारणे कोणती आहेत? याचा शोध घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरण, भाषेच्या आणि साहित्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे, विविध विद्यापीठांने पदवीस्तरावर नेमलेले अभ्यासक्रम, मराठीचे प्राध्यापक, मराठी विषयाच्या सध्याच्या अध्यापन पद्धती, समाजाची मराठी भाषेबाबतची उदासिन वृत्ती असे विविध घटक या घटत्या विद्यार्थी संख्येस कसे कारणीभूत ठरत आहेत, याचा ऊहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आला आहे. तसेच जर ही परिस्थिती बदलायची असेल तर त्यासाठी एकूणच समाजाची मानसिकता बदलणे कसे आवश्यक आहे, त्यासाठी कोणते उपाय करता येऊ शकतात, याचेदेखील वस्तुनिष्ठ विवेचन या शोधनिबंधामध्ये प्रस्तुत संशोधकाने केलेले आहे.

प्रस्तावना :

व्यक्तीच्या जीवनामध्ये भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास प्रामुख्याने भाषेच्या माध्यमातून होत असतो. आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांच्या मते शिक्षण म्हणजे विकास, सर्वांगीण विकास. प्राचार्य व. सा. रोक्डे म्हणतात की, सत्य आणि उत्कृष्टता या मूल्यांचे जतन करणारे, ज्ञानप्राप्तीसाठी अथक प्रयत्न करणारे, विचारवंत व सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असणारे नागरिक निर्माण करणे,हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.[१] (मंचरकर १९८७) त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास या दृष्टीने व्हावा यासाठी सर्व स्तरांतून प्रयत्न होणे महत्त्वाचे आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना वाङ्मयव्यवहाराची, वाङ्मयीन परंपरेची जाणीव करून देऊन वेगवेगळ्या प्रकारच्या वाङ्मयाचा आस्वाद घेण्याची क्षमता वाढीस लागावी. आवश्यकतेनुसार विविध समीक्षापद्धतीचे उपयोजन विद्यार्थ्यांना करणे शक्य व्हावे, वेगवेगळ्या पातळीवर त्याला मूल्यमापन करता यावे, नेमकेपणाने तर्कशुद्धपणाने आपल्या विचारांची अभिव्यक्ती करता यावी,

[1]***Dr. Anand Shamrao Ballal,****Department of Marathi,*
Ajara mahavidyalya, Ajara, Dist. Kolhapur. email-ballalanand76@gmail.com

भावनिकदृष्ट्या त्याचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध व्हावे आणि त्याच्यात वाङ्मयाला जिवंत प्रतिसाद देणारी वाङ्मयीन संवेद्यता निर्माण व्हावी, ही वाङ्मयाच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे असली पाहिजेत. परंतु सध्या पदवी स्तरावरील मराठी विषयाची घटती विद्यार्थी संख्या पाहिली की ही उद्दिष्टे आता मागे पडू लागली आहेत की काय? असे वाटू लागते. त्याचमुळे गेल्या काही वर्षांमध्ये कला शाखेकडे आणि त्यातही भाषा विषयांकडे पाहण्याचा विद्यार्थ्यांचा आणि एकूणच समाजाचा दृष्टिकोण अतिशय संकुचित झालेला आहे, असे दिसून येते.

एका बाजूला राजसत्तेपासून ते समाजातील बहुतेक सर्वच घटकांचा मराठी भाषेकडे पाहण्याचा संकुचित दृष्टिकोण, मराठीच्या महतीचे पोवाडे गात असतानाच व्यावहारिक पातळीवर तिची पदोपदी होत असलेली पिछेहाट, त्यामुळे भाषा आणि साहित्याच्या अभ्यासाच्या उद्दिष्टांचा विसर पडून केवळ उपयोगिता शोधण्याची वृत्ती यामुळे सध्या समाजामध्ये मराठी भाषेचा पदवीधर हा चेष्टेचा विषय बनू लागलेला आहे. समाजाच्या या वृत्तीचा स्पष्ट परिणाम म्हणजे पदवी स्तरावरील मराठी विषयांची रोडावलेली विद्यार्थी संख्या. परंतु केवळ राजसत्ता किंवा केवळ समाज, केवळ बाजारपेठ हीच या घटत्या विद्यार्थी संख्येला कारणीभूत आहे काय? या प्रश्नाचा ऊहापोह करणेदेखील महत्त्वाचे आहे.

या प्रश्नाचा शोध घेत असताना प्रस्तुत संशोधकाने महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या एकूण पन्नास महाविद्यालयांतील मराठी विषयाच्या अध्यापकांकडून गेल्या पाच वर्षातील तृतीय वर्ष कला या वर्गातील मराठी विषयांची विद्यार्थी संख्या जाणून घेतली. त्या संख्येवरुन हेच स्पष्ट होते की, गेल्या पाच वर्षांमध्ये महाराष्ट्रातील बहुतेक सर्वच शहरी व ग्रामीण भागातील मराठी विषयांची विद्यार्थी संख्या जवळजवळ निम्म्याने घटलेली आहे. आज व्यावहारिक गरज म्हणून बहुतेक ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांतील मराठी विषयाची तृतीय वर्ष कला वर्गातील विद्यार्थी संख्या केवळ १० ते १५ आणि शहरी भागातील महाविद्यालयांतील संख्या १५ ते २० एवढीच मर्यादीत झाल्याचे दिसून येते. हीच स्थिती काही प्रमाणात विद्यापीठांमधील मराठी विभागांकडेही दिसून येते. त्यामुळे मराठीच्या घटत्या विद्यार्थी संख्येचा प्रश्न हा नक्कीच आता मराठी विषयाच्या अध्यापकांच्या अस्मितेबरोबरच अस्तित्त्वाचा प्रश्न बनलेला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये पदवी स्तरावर मराठी विषयाच्या घटत्या विद्यार्थी संख्येची काही कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच ही विद्यार्थी संख्या आणखी घटू नये यासाठी काही उपाङ्योजना करता येतील काय? यादृष्टिने काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अर्थात प्रस्तुत संशोधक शिक्षणशास्त्र विषयाचा अभ्यासक नव्हे. त्यामुळे कारणे व उपाय या अनुषंगाने सदर शोधनिबंधाची सैधान्तिक मांडणी न करता पदवी स्तरावर गेल्या दीड दशकापासून अध्यापन करीत असताना आणि भाषा व साहित्याचे अध्ङ्गन करीत असताना यादृष्टिने जाणवणारे आणि दिवसेंदिवस घट्ट होत चाललेले काही प्रामाणिक चिंतन तसेच मराठी विषयाशी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष, विचार आणि कार्याने संबधीत असणारे अनेक विद्वत्जण यांच्याशी केलेल्या चर्चेतून पुढे आलेल्या मुद्द्यांचा विचार केला आहे.

जागतिकीकरण आणि घटती विद्यार्थी संख्या :

जागतिकीकरणामुळे मराठी विषयाची विद्यार्थी संख्या घटते आहे का? या प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वी जागतिकीकरण म्हणजे काय? या प्रश्नाचा थोडा विचार करुया. विकसित राष्ट्रांनी जाणीवपूर्वक स्वतःकरिता बाजारपेठखुली व्हावी या दृष्टिने स्वीकारण्यास लावलेले जागतिक धोरण म्हणजे जागतिकीकरण होय. सध्या जागतिकीकरणाचा अर्थ कुणाला कळो अथवा न कळो पण अमुक अमुक गोष्ट होणे ही जागतिकीकरणाची गरज आहे, ती काळाची गरज आहे, अशी वाक्यावली सदासर्वदा विविध व्याख्यानमाला, प्रसारमाध्यमांतून कानावर आदळली जात आहेत. त्याचबरोबर इंग्रजी भाषेचे महत्त्व आणि तिचे स्तोम खुद्द मराठीजणच मोठ्या कौतुकाने माजवताना दिसत आहेत. वास्तविक पाहता इंग्रजी ही जागतिकीकरणाची केवळ माध्यम अथवा साधन भाषा आहे; साध्य नव्हे. जागतिकीकरणाला जे साध्य करायचे होते त्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी इंग्रजीचा आधार घेतला. त्यामुळे इंग्रजी भाषेला भांडवलदारांनी ज्ञानभाषा बनवले. भांडवलदारांची भाषा ही प्रतिष्ठेची भाषा आणि त्यामुळे ती अधिक सामर्थ्य देते, जगाचे ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि दर्शन देते, असा ग्रह तयार केला जाऊ लागला आणि त्यातूनच इंग्रजी भाषा श्रेष्ठ आणि इतर भाषा कनिष्ठ असे वातावरण तयार केले गेले.

जागतिकीकरणाचा भारतात पहिला प्रभाव महाराष्ट्रावर पडला. कारण भांडवलदारांची नगरी असलेल्या मुंबईवर तिने कब्जा मिळवला. त्यासाठी एतद्देशीय भांडवलदार, राज्यकर्ते यांचा वापर केला गेला. त्यामुळे भांडवलदारांना जपणे म्हणजे लोकशाहीचा विकास साधणे, असा प्रचार राज्यकर्ते करु लागले. राज्याच्या विकासाच्या नावाखाली भांडवलदारांना सेझसारख्या योजना देण्यात आल्या. परिणामी भांडवलदारांची इंग्रजी भाषा प्रबळ झाली. तिचा सर्वक्षेत्री संचार सुरु झाला. अर्थात येथे इंग्रजी भाषा ही केवळ संवादाची व व्यवहाराची भाषा म्हणूनच वापरात आणली जात होती. त्यामुळे सगळीकडे फाडफाड इंग्रजी बोलायला शिकवणारे खाजगी वर्ग सुरु झाले. भाषेचा संबंध केवळ संवादापुरता नसून भावनांशीदेखील असतो, हे या खाजगी वर्गाच्या लक्षातच आले नाही. आपोआपच असंख्य इंग्रजी शब्दभांडार मराठी भाषेवर प्रभाव करु लागले. परंतु जागतिकीकरणाचा प्रभाव भाषेवर नाही तर आपल्या जीवन जाणिवांवर होतो आणि आपल्या जाणिवा या इंग्रजी या ज्ञानभाषेला जोडल्या जाऊ लागल्यामुळे आपण मराठी भाषेपासून, त्या जाणिवांपासून दुरावलो गेलो.

इंग्रजीच्या या प्रभावामुळे समाजात मराठी बोलणारा माणूस गावंढळ मानला जाऊ लागला. इंग्रजी बोलणारा ज्ञानी मानला जाऊ लागला. त्यामुळे जणू काही मराठी भाषा इंग्रजीतून बोलणारा पढीक वर्ग मोठ्या प्रमाणात तयार झाला. हा प्रभाव केवळ बाजारपेठेपुरता मर्यादीत राहिला नाही, तर अगदी बालवाडी ते उच्च शिक्षणापर्यंत हे इंग्रजीचे लोण पसरले. इतर विषयांपेक्षा मराठी भाषेचा पदवीधर हा कुचकामी समजला जाऊ लागला. भांडवली बाजारपेठेत तो नगण्य मानला जाऊ लागला. त्यामुळे आपोआपच मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनात एक प्रकारचा न्यूनगंड निर्माण झाला. त्यातच इंग्रजी भाषेचा जागोजागी कसा उपयोग होतो, हे सांगितले जाऊ लागले. त्यानुसार पानाच्या टपरीसारख्या खुराडेवजा इमारतींमध्ये इंग्रजी माध्यमांच्या

स्कूल्स भरवल्या जाऊ लागल्या. राजकर्त्यांनीदेखील मराठी शाळांची वेगवेगळी अनुदाने बंद करून इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांना मोठ्या प्रमाणात मान्यता दिल्या. पांढरा सदरा आणि खाकी चड्डीऐवजी रंगीबेरंगी युनिफॉर्म आणि टायबुटातील पोरांचा पेहराव, आणि माचिसच्या काडीपेटीसारख्या पिवळ्या स्कूलबस याची भूरळ समस्त मराठी पालक वर्गाला पडला आणि मराठी पोरांचा लोंढा इंग्रजीच्या आण्टी आणि अंकलच्या स्वाधीन झाला. साहजिकच जागतिकीकरणामुळे अगोदरच भांबावलेले मराठी विषय शिकणारे महाविद्यालयातील विद्यार्थी दुसऱ्या तिसऱ्या वर्षापासून मराठीपासून दूर जाऊ लागले आणि नवीन विद्यार्थी पहिल्या वर्गापासूनच मराठी विषय घेईनासे झाले. जागतिकीकरण या मुद्द्याने अशारितीने मराठी विषयाच्या विद्यार्थी संख्येवर परिणाम केलेला आहे.

भाषेच्या तसेच साहित्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम आणि घटती विद्यार्थी संख्या :

सध्या घटत्या विद्यार्थी संख्येला जबाबदार घटक म्हणून अनेकजण अभ्यासक्रमाकडे बोट दाखवतात. कथा, कविता शिकून कुठे नोकऱ्या मिळतात का? हा प्रश्न तर आता घरोघरी म्हणींसारखा ऐकवला जातो.

मुळात मुद्दा असा उपस्थित होतो की, भाषेच्या आणि साहित्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे कोणती आहेत. किंबहुना कोणती उद्दिष्टे असणे गरजेचे आहे. कारण विद्यार्थ्यांच्या अनेकविध मानसिक शक्ती व प्रवृत्ती जागृत करणे, त्यांना चालना देऊन व त्यांचा विकास घडवून आणून, प्रत्येक विद्यार्थ्यांमधून एक बुद्धीमान, कार्यक्षम व सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व निर्माण करणे, हे शिक्षणाचे खरे कार्य असते. अर्थात हे साध्य केवळ एका विषयाच्या अध्यापनाने शक्य नाही, हेही तितकेच खरे असले तरी मातृभाषेचा आणि मातृभाषेतील साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या प्राध्यापकांकडून या साध्याजवळ जाणे, काही प्रमाणात का होईना शक्य होते. मात्र त्यासाठी प्राध्यापकाला अध्यापनासाठी जो अभ्यासक्रम दिला जातो, तोही त्यासाठी सक्षम असणे गरजेचे असते. सध्या शिकवल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमातून शिक्षणाचे हे कार्य साधले जाते का? ते पाहणे गरजेचे ठरेल. त्यासाठी महाराष्ट्रातील काही प्रमुख विद्यापीठांतीलपदवीच्या प्रथम वर्षासाठी नेमलेल्या ऐच्छिक मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमाचा आढावा घेणे संयुक्तिक ठरेल. येथेकेवळ पदवीच्या प्रथम वर्षाचा ऐच्छिक मराठी विषयाचा अभ्यासक्रम एवढ्याचसाठी विचारात घेतलेला आहे की, या वर्गापासून भाषा आणि साहित्य यांच्या विशेष अभ्यासाची विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षा असते.

१) मुंबई विद्यापीठाने पहिल्या सत्रात नाटक या वाङ्मय प्रकाराच्या सैद्धान्तिक अभ्यासासाठी *कावळ्याची शाळा* आणि *राहिले दूर घर माझे*या दोन नाट्यकृती तर दुसऱ्या सत्रात कविता या वाङ्मय प्रकाराच्या सैद्धान्तिक अभ्यासासाठी बा. सी. मर्ढेकर, मंगेश पाडगावकर, बहिणाबाई चौधरी, पद्मा गोळे, अनुराधा पाटील, इंद्रजित भालेराव, अरुण काळे, वीरधवल परब या कवींच्या निवडक प्रत्येकी चार कवितांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे.

२) सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने पहिल्या सत्रात*मराठी विनोदी कथा* हा कथासंग्रह आणि व्यावहारिक व उपयोजित मराठीच्या काही भागांचा समावेश केला आहे.तसेच दुसऱ्या सत्रात *मातृपंचक* हा कवितासंग्रह

आणि वर्तमानपत्रासाठी बातमी लेखन, दृकश्राव्य माध्यमांसाठी मुलाखत लेखन, प्रशासकीय इंग्लिश पारिभाषिक संज्ञांचे मराठीकरण करणे, अशुद्ध शब्द शुद्ध स्वरुपात लिहिणे या घटकांचा समावेश केलेला आहे.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाने एकूण चार अभ्यासपत्रिका नेमलेल्या असून पहिल्या पत्रिकेमध्ये केशवसुत, बहिणाबाई चौधरी, कुसुमाग्रज, नारायण सुर्वे, अरुण कोलटकर, नामदेव ढसाळ या कवींच्या निवडक प्रत्येकी पाच कवितांचा समावेश आहे. दुसरी अभ्यासपत्रिका नाट्यवाङ्मयावर आधारीत असून त्यामध्ये फाटलेला पतंग, चिंगी महिन्याची झाली नाही तोच या दिवाकरांच्या दोन नाट्यछटा, उपरे (रा. रं. बोराडे), मुलगी झाली हो (ज्योती म्हापसेकर), यातना उत्सव (बापू घोक्षे) या नाट्यकृतींचा समावेश आहे. तिसरी अभ्यासपत्रिका कथात्म साहित्यावर आधारीत आहे. त्यामध्ये एकूण ११ कथांचा समावेश आहे तर चौथी अभ्यासपत्रिका मुद्रित माध्यमासाठी लेखन कौशल्ये अशी असून त्याअंतर्गत वृत्तपत्राचे स्वरूप व महत्त्व, बातमी लेखन, स्तंभ लेखन, मुलाखत, संवाद लेखन, अग्रलेख, समीक्षात्मक लेखन, जाहिरात लेखन, वाचकांची पत्रे, निविदा तयार करणे या घटकांचा समावेश आहे.

४) सोलापूर विद्यापीठात प्रथम सत्रासाठी *नटसम्राट* नाटक आणि अनुभवलेखन व मुद्द्यावर आधारीत लेखन हे घटक आणि द्वितीय सत्रासाठी *निवडक नारायण सुर्वे* हा कवितासंग्रह आणि ग्रंथपरीक्षण आणि निबंधलेखन या घटकांचा समावेश केला आहे.

५) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरने *अभिरुची* हे एकच संपादीत पुस्तक अभ्यासक्रमास नेमले आहे. त्यामध्ये समीक्षात्मक लेख, ललितलेख, कथा, एकांकिका, अनुभवकथन, कविता, व्यक्तिचित्रणात्मक लेख, निबंधलेखन, दैनंदिनीलेखन यांचा समावेश आहे.

६) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठाने श्रेयांक पद्धतीनुसार आधुनिक मराठी गद्य वाङ्मयाचा वेध घेणाऱ्या साहित्यविवेक या संपादित पुस्तकाचा आणि आधुनिक मराठी कवितेचा परामर्ष घेणाऱ्या काव्यवैभव या पुस्तकाचा पहिल्या सत्रासाठी समावेश केला आहे. तसेच द्वितीय सत्रासाठी साहित्यविविधा आणि शब्दरत्न या दोन संपादित पुस्तकांचा समावेश अभ्यासक्रमात केला आहे.

उपरोल्लीखीत अभ्यासक्रम लक्षात घेतला तर असे लक्षात येते की सध्या अनेक विद्यापीठांनी विद्यार्थ्यांमधील भाषिक कौशल्ये विकसित व्हावीत, यादृष्टीने काही पारंपरिक पद्धतींचा अभ्यासक्रम तर सध्याच्या बाजारपेठेची मागणी गृहीत धरून व्यावहारिक मराठीचा भाग अभ्यासक्रमांमध्ये समाविष्ट केलेला आहे.

रोमान याकबसन या रशियन भाषावैज्ञानिकाने भाषेच्या कार्यांचे पुढील सहा प्रकार केलेले आहेत. आविष्कारात्म किंवा अभिव्यक्तिनिष्ठ कार्य, परिणामनिष्ठ कार्य, संदर्भनिष्ठ किंवा निर्देशात्मक कार्य, संपर्कनिष्ठ कार्य, भाषाविषयक किंवा अतिभाषात्म कार्य अशी ती सहा कार्ये होत.[२] (गवळी २००९)याचाच अर्थ भावना व्यक्त करणे, संवेदनांचे चित्रण करणे, माहिती देणे, व्यवहार पार पाडणे, मन वळवणे, अनुभवाचे संघटन

करणे, विचाराला चालना देणे यासारखी कार्ये भाषा करीत असते. भाषेची ही कार्ये साध्य करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना या भाषेच्या शक्तीची महिती करून देणे हे भाषाभ्यासाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. तसेच मराठी साहित्यातील विविध साहित्य प्रकारांचा परिचय वाढविणे, त्यांचे आकलन करून घेणे, साहित्याविषयीची अभिरुची विकसित करून कलाकृतींचा आस्वाद घेण्याची क्षमता वाढविणे, आपल्या साहित्यपरंपरेचा स्थूल परिचय करून देणे ही उद्दिष्टेदेखील साहित्याभ्यासाची असली पाहिजेत, हेच वरील विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांवरून लक्षात येते.

वास्तविक पाहता प्राथमिक स्तरावर भाषा समजणे, भाषेचा वापर करता येणे, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर जीवनविषयक नित्याच्या गरजा पूर्ण होऊ शकतील असे भाषाप्रभुत्व संपादन करणे आणि महाविद्यालयीन स्तरावर मराठी हा विषय वाङ्मयीन दृष्टिकोणातून शिकवला गेला पाहिजे. त्यासाठी वाङ्मय निर्मितीची प्रक्रिया, प्रयोजन, वाङ्मयाचा वाचकांच्या मनावरील परिणाम या गोष्टींचा विचार केला जावा, अशी विविध स्तरावरील भाषाभ्यासाची उद्दिष्टे प्राचार्य व. सा. रोकडे यांनी सांगितली आहेत.[३] (मंचरकर १९८७)म्हणजेच महाविद्यालयीन स्तरावर रसग्रहणात्मक आणि सृजनात्मक अशा दोन पातळ्यांवर भाषाभ्यास केला पाहिजे, असे लक्षात येते. अलीकडे मात्र ज्ञान व आकलन(Knowledge and Understanding),उपयोजन(Application),कौशल्ये(Skills),रसग्रहण(Appreciation),अभिरुची व अभिकृती(Interest and Attitude)अशी शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या नवीन संरचनेनुसार भाषेची नवीन उद्दिष्टे सांगण्यात येतात. उपरोक्त अभ्यासक्रमांचा विचार केल्यानंतर त्यातून ही उद्दिष्टे कितपत साध्य होतात, याचा विचार केला पाहिजे. उपरोक्त अभ्यासक्रम जर परिपूर्णतेच्या कसोट्या पूर्ण करीत असेल किंवा त्याच्याजवळ जात असेल, तर बहुतेक सर्वच महाविद्यालयातील मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या का घटत आहे? हा प्रश्न उपस्थित होतो. सध्या जागतिकीकरणामुळे कौशल्याधारित शिक्षणव्यवस्था निर्माण झाली आहे. पूर्वीची विद्याशाखाकेंद्रीत शिक्षणव्यवस्था जवळजवळ संपुष्टात आलेली आहे. त्यामुळे सध्याच्या अभ्यासक्रमातून जर कौशल्याधारित शिक्षण मिळत नसेल, याचाच अर्थ मराठी विषयाची पदवी घेतल्याने जर विद्यार्थ्यांला नोकरी मिळणार नसेल, तर मराठी विषय कशासाठी घ्यायचा? असा प्रश्न सध्या सर्वच विचारला जात आहे.

वास्तविक पाहता विद्यार्थ्यांच्या जाणिवेच्या कक्षा विशाल होणे, त्याच्या ग्रहणसंवेदना मुक्त राखणे, विस्तृत, व्यापक सहानुभुती विकसित करणे, त्याचे व्यक्तिमत्त्व सुसंस्कारित होणे, वाङ्मयानंदाचा त्याला प्रत्ज्ञ येणे, वाङ्मयासंबंधी त्याचे कुतुहल सदैव जागे ठेवणे, या उद्दिष्टांना अनुसरूनच वाङ्मयाचा अभ्यासक्रम ठरविला पाहिजे व त्याचे अध्यापन केले पाहिजे. अभ्यासक्रम कसा ठरवावा याबाबत डॉ. सुधाकर देशपांडे म्हणतात की, अभ्यासक्रम ठरवताना विद्यार्थी कोणत्या भागातून येतात, कोणत्या गटातील आहेत, त्यांच्या गरजा नेमक्या काय आहेत, त्यांची सांस्कृतिक व सामाजिक पार्श्वभूमी कोणती आहे, त्यांचे वयोगट कोणते आहेत, शालेय पातळीवर व उच्च माध्यमिक पातळीवर वाङमयाचे कोणते प्रकार कोठल्या पातळीवर त्यांनी अभ्यासले आहेत, कोणते लेखक त्यांना माहीत आहेत, त्यांचे आकलन कोणत्या पातळीपर्यंत येऊन पोचलेले आहे, याचा विचार सतत नजरेसमोर ठेवूनच अभ्यासक्रम ठरवला पाहिजे. अनेकदा विद्यार्थ्यांचा वयोगट,

त्यांच्या अनुभवाचा व आकलनाचा आवका ध्यानात न घेताच पुस्तके लावली जातात.[४](मंचरकर १९८७)अभ्यासक्रम कसाही असला तरी, शिकवणाऱ्या प्राध्यापकाने अगदी जीव तोडून किंवा जीव लावून जरी अभ्यासक्रम शिकवला तरी तो जोपर्यंत विद्यार्थ्यांच्या काळाशी सुसंगत वाटत नाही, तोपर्यंत ही संख्या घटतच राहील. उपरोक्त अभ्यासक्रम पाहिल्यानंतर त्यादृष्टिने विद्यापीठांनी पाऊले उचलली असल्याचे दिसून येते, तरीदेखील काहीवेळा गरज म्हणून आणि काही वेळा अनिच्छेने आणखी बरेच बदल अभ्यासक्रमांमध्ये करावे लागणार आहेत. परंतु सध्याचे अभ्यासक्रम, त्याची काठिण्यपातळी, त्यांचा कालविसंगतपणा, व्यावहारिक उपयोगितेच्या दृष्टिकोणातून त्यांच्यातील फोलपणा अशा काही वैगुण्यांमुळे अभ्यासक्रम हा घटक मराठीची विद्यार्थी संख्या घटण्यासाठीचे मोठे कारण सांगितले जाते.

मराठीचे प्राध्यापक, अध्यापन पद्धतीआणि घटती विद्यार्थी संख्या :

कोणत्याही भाषेच्या शिक्षणाची दोन प्रमुख अंगे असतात. भाषा समजणे, बोललेल्या शब्दांचा आशय ग्रहण-आकलन करता येणे, हे भाषेच्या शिक्षणाचे ग्रहणात्मक अंग होय. तर स्वतः भाषा बोलणे, लिहिणे आणि भाषण लेखनाच्या मार्गाने आपले मनोगत प्रगट करणे, हे भाषा शिक्षणाचे आविष्कारात्मक अंग होय. अर्थात वाचन, लेखन, श्रवण आणि भाषण ही भाषाभ्यासाची प्रमुख कौशल्ये मानली जातात. या कौशल्यांचा विकास साधण्यासाठी भाषेच्या अभ्यासक्रमांची आखणी केली जाते. परंतु प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांमधील ही कौशल्ये विकसित करण्याचे खरे कार्य प्राध्यापकालाच करावे लागते. त्यासाठी प्राध्यापकाचे अध्यापन प्रभावी असणे गरजेचे आहे. प्राध्यापकाची आवड, त्याचा संबंधीत विषयासह इतर विषयांतील व्यासंग, त्याचे संबंधीत विषयावरील प्रभुत्व आणि यानंतर महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्याचे अध्यापन शास्त्र या चारही गोष्टी अध्यापनामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. कारण अध्यापन ही एक कला आहे आणि इतर कलांप्रमाणेच अध्यापन कलेमागेदेखील काही शास्त्रीय नियम आहेत. अर्थात कोणतेही तंत्र हे नेहमी परिस्थितीभेदाप्रमाणे लवचिक असते, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. ज्या वातावरणात शिकवायचे त्या परिस्थितीप्रमाणे प्राध्यापकाने अध्यापन पद्धतीमध्ये बदल केले पाहिजेत. भाषेचे अध्यापन करीत असताना वेळोवेळी अध्यापन पद्धतीमध्ये बदल करावा लागतो. भाषाविज्ञान, समीक्षा, वाङ्मयेतिहास, लोकसाहित्य, लेखकाच्या साहित्याचे अध्यापन, विविध वाङ्मय प्रकारांचे आणि प्रवाहांचे अध्यापन, व्याकरण, शुद्धलेखन अशा विविध घटकांसाठी सरसकट एकच अध्यापन पद्धती वापरून चालणार नाही. कारण कथेचे अध्यापन करीत असताना व्याख्यान पद्धत उपयोगी ठरेल पण तीच पद्धत शुद्धलेखन शिकवताना उपयोगी पडेल, असे नाही. याचसाठी प्राध्यापकांनी विविध अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास करुन वेळोवेळी त्यामध्ये बदल करणे गरजेचे आहे.

सध्या अपवाद वगळता अनेक महाविद्यालयांमध्ये व्याख्यान, चर्चासत्र, प्रश्नोत्तर किंवा कार्यशाळा या पारंपरिक अध्यापन पद्धतींचा वापर केला जात असल्याचे दिसते. परंतु या पारंपरिक अध्यापन पद्धतीच्या अनेक मर्यादा समोर येत आहेत. खडू-फळ्याच्या वापराचे तर अलीकडे मराठीच्या प्राध्यापकांना वावडे आहे की काय, अशी स्थिती दिसते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची अध्ङ्नातील एकाग्रता टिकवण्याच्यादृष्टिने आता

अध्यापन पद्धतींमध्ये बदल होणे गरजेचे आहे. तसेच परीक्षेसाठी अपेक्षीत असलेले परीक्षापूरक साहित्य अर्थात नोटस् विद्यार्थ्यांना पुरवणे म्हणजे अध्यापन असाही काहीसा समज झालेला दिसून येतो. शिवाय जो प्राध्यापक परीक्षेसाठी चांगल्या प्रश्नोत्तर स्वरुपातील नोटस् देतो, तो प्राध्यापक चांगला, असा विद्यार्थ्यांचा समज झालेला असतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नोटस् पुरवणे हे आद्य कर्तव्य मानणारे अनेक प्राध्यापक सध्या सर्वच विषयामध्ये दिसून येतात.

विद्यार्थ्यांना भाषेच्या अध्ङ्गनातून भाषाविषयक, साहित्यविषयक ज्ञान व आकलन व्हावे, झालेल्या ज्ञानाचे त्याला व्यवहारामध्ये उपयोजन करता यावे, त्याच्यातील भाषण, लेखन, वाचन आणि श्रवण कौशल्ये विकसित व्हावीत, त्याच्यातील रसग्रहणाची क्षमता वृद्धींगत व्हावी आणि या सर्वांतून त्याची प्रगल्भ व उच्च दर्जाची अभिरुची व अभिकृती निर्माण व्हावी, ही भाषेच्या अध्ङ्गनाची उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी विद्यार्थी अध्ङ्गनास प्रवृत्त होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी प्राध्यापकाने विद्यार्थ्यांना अध्ङ्गनास प्रवृत्त केले पाहिजे. त्यासाठी पारंपरिक अध्यापन पद्धतींबरोबरच अध्यापनातील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवला पाहिजे. लेखक आपल्या भेटीला, वाङ्मयीन सहल, बीनभिंतीची शाळा यासारख्या नवोपक्रमांचा वापर केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांना परिस्थितीशी समायोजन साधण्यास मदत करून त्याची प्रगतीपथावर वाटचाल व्हावी यासाठी आणि त्याचा दृष्टिकोण विशाल बनवून त्याचा भावनिक समतोल साधणे गरजेचे आहे. त्यासाठी योग्य शैक्षणिक वातावरण निर्माण करुन विद्यार्थ्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करणे प्राध्यापकाची जबाबदारी आहे. बाजारपेठेच्या भाषेतच सांगायचे झाले तर महाविद्यालयाच्या फॅक्टरीत तयार झालेल्या आपल्या मालाला बाजारपेठेत चांगली मागणी मिळाली पाहिजे, यासाठी प्राध्यापकांनी काहीसे व्यापारी धोरण स्विकारणे आता क्रमप्राप्त आहे. अर्थात हे करण्यासाठी चांगल्या पद्धतीने मार्केटींग करणे गरजेचे आहे. आपल्या विषयाला १० किंवा १५ विद्यार्थी झाले की गंगेत घोडे न्हाले, अशी भावना अनेकदा बाळगली जाते. परंतु अधिकाधिक विद्यार्थी आपल्या विषयाला आले पाहिजेत यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी एकूणच महाविद्यालयामध्ये वाङ्मय मंडळाच्या माध्यमातून केवळ व्याख्यानांचे आयोजन न करता, विद्यार्थ्यांचा समावेश वाढेल, अशा पद्धतीने लेखन स्पर्धा, भाषण स्पर्धा, भित्तिपत्रिका तयार करणे अशा आणि अनेक अभ्यासानुवर्ती व अभ्यासेतर उपक्रमांच्या माध्यमातून वाङ्मयीन वातावरण निर्माण करणे गरजेचे आहे.

मराठी विषयाचे प्राध्यापक बरेचदा इंग्रजी भाषेपासून स्वतःला अनभिज्ञ ठेवतात. इंग्रजी भाषेला आपला शत्रू मानतात. त्यामुळे ते स्वतः इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी साहित्यापासून स्वतःला दूर ठेवतात. इंग्रजी भाषेविषयीचा हा आकस चुकीचा आहे. कारण जागतिकीकरणाची भाषा जर इंग्रजी असेल आणि ती सध्याची ज्ञानभाषा असेल तर त्या भाषेच्या माध्यमातून इतर शाखांतील ज्ञान अद्ययावत करणे, त्याची प्रसंगानुरुप विद्यार्थ्यांना माहिती करुन देणे यासाठी मराठीच्या प्राध्यापकांनी इंग्रजीचा व्यासंग राखणे गरजेचे आहे.

डॉ. द. ता. भोसले यांनी ग्रामीण भागातील वाङमयीन अध्यापनाच्या समस्या या लेखामध्ये प्राध्यापकांविषयी असे म्हटले आहे की, मराठीत शिकविणारा प्रत्येक शिक्षक हा मराठीचाही शिक्षक असतो.

परंतु मराठी काय आपलीच मातृभाषा आहे. तिच्यात शिकविण्यासारखे तसे काय आहे? अशी बेफिकीरीची भावना सध्या बाळगली जाते, ती चुकीची आहे. कारण मराठी भाषेचा प्राध्यापक कोणताही भाग शिकवीत असला तरी तो वाङ्मयाच्या आस्वादाला पोषक नि पूरक असाच असतो. त्यातून तो विचारांची शिस्त आणि सौंदर्यग्रहणाचे रहस्य शिकवीत असतो.[५] (मंचरकर १९८७)अनेक प्राध्यापक अभ्यासक्रम नेमलेल्या पहिल्या वर्षीच त्याचा काही विचार करीत असतात. एकदा का त्या विषयाचे प्रशिक्षण शिबिर झाले, त्यामध्ये मार्गदर्शक अभ्यासपूरक नोटस् मिळाल्या, विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण विभागाची साधनपुस्तके उपलब्ध झाली की पुढील अभ्यासक्रम येईपर्यंत हे प्राध्यापक सुखासीन असतात. अशी परावलंबीत्वाची आणि निष्काळजीपणाची भावनादेखील विद्यार्थ्यांच्या घटत्या संख्येस कारणीभूत आहे.

अभ्यासक्रम, अध्यापन, परीक्षापद्धती या तिन्ही परस्परनिगडीत गोष्टी आहेत. अभ्यासक्रमाला अनुसरून अध्यापन झाले पाहिजे व त्या अभ्यासक्रमाचे विद्यार्थ्यांना आकलन किती झाले आहे, हे पाहण्यासाठी परीक्षापद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. म्हणजेच अभ्यासक्रमाचे प्रतिबिंब अध्यापनात, अध्यापनाचे प्रतिबिंब परीक्षापद्धतीत स्वच्छ पडले पाहिजे. म्हणूनच अध्यापनामध्ये प्राध्यापकाने भोवतालच्या जीवनाचे अनुबंध राखले पाहिजेत. अन्यथा विद्यार्थ्यांना ते अध्यापन रुचीहीन वाटण्याची शक्यता अधिक असते. कारण वर्गात एखादा मुद्दा समजावून सांगत असताना आपल्या वातावरणातीलच एखादे उदाहरण देणे अधिक संयुक्तिक ठरते. वाङमयाचा अभ्यास ही एक ज्ञानार्जन प्रक्रिया आहे याचे भान सतत प्राध्यापकाने ठेवले पाहिजे. केवळ रसाळ, स्वैर, काव्यमय बोलणे म्हणजे साहित्याचे अध्यापन करणे, असा चुकीचा ग्रह होऊन गेलेला आहे. त्यामुळे अनेक प्राध्यापक अधूनमधून विनोदाची पेरणी करीत, काव्यपक्तींची पखरण करीत अध्यापन करीत असतात. परंतु त्यामुळे मूळ विषय बाजूला पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. व्यासंग आणि पद्धतशीर अध्यापनाच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या भावना, संवेदना, विचार या शक्तींना विस्तृत आणि खोल करून श्रेष्ठ साहित्यकृतींना भिडता येण्याची क्षमता त्याच्यात येण्यासाठी त्याचे मानसिक औदासिन्य व भावनात्मक बेपर्वाई दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले, तरच विद्यार्थ्यांचादेखील अध्ङ्नातील प्रतिसाद वाढेल. कधीकधी प्राध्यापकांच्या अध्यापनामध्ये वैयक्तिक आवडी, निवडीचा, साहित्याकडून काय अपेक्षावे यासंबंधीच्या त्याच्या दृष्टिकोणाचा फार पगडा आढळतो. पण या गोष्टींचा जर प्राध्यापकाने समतोल साधला नाही तर ते अध्यापनास मारक ठरेल. सध्या जो तो स्वतःला परिवर्तनवादी समजतो, पुरोगामी समजतो. त्यामुळे विषय कोणताही असला तरी तो विषय ब्राह्मण्यापर्यंत नेऊन ठेवायचा आणि आपले सामाजिक विचार विद्यार्थ्यांपर्यंत संक्रांत करायचे, हा प्रकार बऱ्याच ठिकाणी दिसतो. परंतु मराठी विषय घेणारे किंवा घेण्यास इच्छुक असलेले विद्यार्थी वेगवेगळ्या समाजवर्गातून आलेले असतात. त्यांच्या म्हणून काही धारणा असू शकतात. जुने विचार सोडून नवे विचार अंगीकृत करण्यासाठीची त्याची मानसिकता तयार झालेली असेलच असे नाही. अशा स्थितीत त्याच्यावर वैचारिक आक्रमण केले तर तो मराठी विषयापासून पळ काढण्याची शक्यता अधिक आहे. डॉ. सुधाकर देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे रिकामी पात्रे विविध माहितीने काठोकाठ

भरून टाकणे हे मराठीच्या प्राध्यापकांचे काम नाही. त्यांचे काम एखाद्या सुईणीप्रमाणे असते. नवी कल्पना, नवी धारणा अस्तित्त्वात येण्यासाठी त्याने केवळ साह्य करायचे असते.[६] (मंचरकर १९८७)शेवटी कोणत्याही उपक्रमाची यशस्विता तो उपक्रम राबविणाऱ्या व्यक्तिंवरच अवलंबून असते. दुसरे असे की, किमान महाराष्ट्रातील बहुतेक महाविद्यालयांमध्ये विज्ञान आणि वाणिज्य शाखेतील प्राध्यापकांच्यानंतर इंग्रजी भाषा वगळता इतर सर्वच भाषांना आणि त्या भाषेच्या अध्यापकाला शेवटचे स्थान मिळते, असे दिसून येते. त्याची कारणे काहीही असली तरी ही परिस्थिती जर बदलायची असेल तर प्रत्येक मराठीच्या प्राध्यापकाने स्वतःमध्ये काही बदल करणे गरजेचे आहे. आता प्राध्यापकांनीदेखील स्वतःच्या काही जबाबदाऱ्यांचा विचार केला पाहिजे. मराठी विषयाच्या प्राध्यापकास मुळात आपल्या विषयात खास आवड असली पाहिजे. त्याचा विषयाकडे नैसर्गिक कल असला पाहिजे. जर त्याचा कल आपल्या विषयाकडे असेल तर आपोआपच आपल्या आवडत्या विषयाचे सतत वाचन ठेवून त्यात ताजेपणा राखण्याच्या दृष्टिने त्या प्राध्यापकाने प्रयत्न केला पाहिजे. मराठीच्या प्राध्यापकास वाचनाचा व्यासंग असलाच पाहिजे. वाचन आणि लेखन याचबरोबर मराठीच्या प्राध्यापकाकडे तिसरे एक महत्त्वाचे हत्यार असणे गरजेचे आहे, ते म्हणजे भाषण. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व असणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक दर्जानुसार त्यांच्याशी हसतखेळत संभाषण करीत अध्यापन करणे ही कला मराठीच्या प्राध्यापकाने आत्मसात केली पाहिजे. केवळ शुद्ध वाचता, लिहिता किंवा बोलता येऊन चालणार नाही, तर त्यामागील शास्त्रीय ज्ञान मराठीच्या प्राध्यापकास असणे गरजेचे आहे. स्वतः शिकवीत असलेल्या भाषेबरोबरच इतर भाषाभगिनींचाही त्याला परिचय पाहिजे. व्याकरण, वाङ्मय रचना, वाक्यरचना आदी घटक शिकवीत असताना जर मराठीच्या प्राध्यापकास इतर भाषांचा तौलनिक विचार विद्यार्थ्यांसमोर मांडता आला तर संबंधीत विषय समजणे अधिक सुलभ होईल. त्याचबरोबर नवनवीन अध्यापन तंत्रांचा गरजेनुसार वापर केला पाहिजे. त्यासाठीची आवश्यक कौशल्ये मराठीच्या प्राध्यापकाने शिकून घेतली पाहिजेत. महाविद्यालयातील विविध कार्यक्रमांमध्ये सूत्रसंचालन करणे, पाहुण्यांची ओळख करून देणे, विद्यार्थ्यांकडून स्वागत गीते म्हणून घेणे, महाविद्यालयाच्या नियतकालिकाचे संपादन करणे, राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग, कला व सांस्कृतिक विभाग सांभाळणे हीच कामे बहुधा मराठीच्या प्राध्यापकाच्या वाट्याला येतात. मात्र इंटरनल क्वालिटी ॲश्युरन्स सेल, नॅक सुकाणू समिती अशा काही समित्यांवर अनेकदा विज्ञान विषयाच्या किंवा इंग्रजी विषयाच्या प्राध्यापकाची वर्णी लागते, ही परिस्थिती जर बदलायची असेल तर मराठीच्या प्राध्यापकानेदेखील स्वतःला तावूनसुलाखून तयार केले पाहिजे.

अर्थातच या सगळ्यासाठी महाविद्यालयाच्या नियमित वेळेव्यतिरिक्त काम करण्याची तयारी मराठीच्या प्राध्यापकाने ठेवली पाहिजे. कारण विषयास विद्यार्थी आहेत, तर आपले अस्तित्व आहे. जेव्हा विद्यार्थी नसतील तेव्हा आपले अस्तित्त्व नक्कीच संपुष्टात येईल. जोपर्यंत शासकीय अनुदान मिळते आहे तोपर्यंत आपले अस्तित्त्व टिकेल. परंतु सध्या शासकीय धोरणे सातत्याने बदलत आहेत, याचे भान प्राध्यापकांनी ठेवले पाहिजे.

समाजाची मराठी भाषेबाबतची उदासिन वृत्तीआणि घटती विद्यार्थी संख्या :

सध्या समाजातील सर्वच स्तरामध्ये मराठी भाषेकडे बघण्याचा उदासिन दृष्टिकोण दिसून येतो. या उदासिनतेमागे मराठी विषयीचा न्यूनगंड आणि चुकीचे गृहीत अशी दोन कारणे आहेत. म्हणजे आपण मराठी बोललो तर आपण अशिक्षित, असंस्कृत, संकुचित, सनातनी, खेडूत, मागासलेले म्हणून गणले जाऊ, असा न्यूनगंड मराठी माणसाच्या मनात आहे आणि हिंदी व इंग्रजी बोललो तर आपल्या शब्दांना वजन येईल, आपण सुशिक्षित, सुसंस्कृत, पुरोगामी, आजच्या काळाचे, काळाबरोबर चालणारे म्हणून गणले जाऊ, त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व खुलून दिसेल, समोरच्या व्यक्तीवर छाप पाडता येईल, तिचे सहकार्य मिळविता येईल. याच कारणामुळे अनेक तरुण तरुणी एकमेकांशी हिंदी किंवा इंग्रजीतून बोलतात. दुसरे असे की समोरचा माणूस अनोळखी असेल तर तो अमराठी असू शकतो. मी मराठी बोललो तर त्याला अडचण येईल, म्हणून हिंदी किंवा इंग्रजीचा वापर करणे श्रेयस्कर, असे चुकीचे गृहीत धरुन तो मराठीऐवजी हिंदी/इंग्रजीचा वापर करतो व इथेच मराठीचा घात होतो. वास्तविक शक्यतेच्या सिध्दान्तानुसार समोरचा माणूस मराठीच असण्याची शक्यता जास्त असते. तरीसुध्दा मराठी माणूस इतर भाषांचा आधार घेतो. यामुळे मराठी भाषेबाबत एकूणच अनास्था दिसून येते. परंतु मराठीच्या या अनास्थेस कारणीभूत कोण? याचाही विचार करणे गरजेचे आहे. पूर्वी आणि आजही मुख्यत: वाणी आणि लेखणीची साधने ज्यांच्या हातात आहेत, जे शहरी पांढरपेशा किंवा हल्लीच्या भाषेत उच्चभ्रू मध्यमवर्गातील लोक आहेत, त्यांच्यामध्ये स्वभाषेविषयीची अनास्था वाढते आहे. व्यवहारवाद सांभाळत असताना मातृभाषेकडे त्यांचे दुर्लक्षच होत गेलेले दिसते. परंतु तत्कालिन गरजा आणि व्यवहार व सामाजिक सुरक्षितता आवश्यक असली तरी मातृभाषा हे मानवी मूल्य आहे व ते अधिक विस्तारत नेण्यात आणि हा परीघ टिकवण्यातच खरे भाषिक तेज आहे, याचे भान ठेवले पाहिजे.

इंग्रजांनी भारतात राज्य करताना येथील भाषा आत्मसात करण्यासाठी सर्व भाषांचे कोश, सर्व प्रांतांचा इतिहास आणि भाषांचे व्याकरण तयार करण्याचा प्रयत्न केला. येथे आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की इंग्रजानी एक व्यावहारिक गरज म्हणून मराठी आत्मसात केली पण ती आपल्या स्वभाषेच्या डोक्यावर बसणार नाही, याची काळजी घेतली. आमच्याकडे मात्र उलट घडते. आम्हीदेखिल त्या भाषेचा रिमोट अर्थात दूरनियंत्रक आपल्या हातात ठेवण्याऐवजी आमच्याच भाषेचा रिमोट (दूरनियंत्रक) ऐऱ्यागैऱ्याकडे सुपूर्त केला आहे. मराठी भाषेचा विकास करावयाचा असेल तर त्यासाठी प्राथमिक शाळेपासून ते विद्यापीठ पातळीपर्यंत मराठीचा माध्यम म्हणून उपयोग झाला पाहिजे. ग्रामपंचायतीपासून ते थेट मंत्रालयापर्यंतच्या प्रशासकीय कामकाजात एक प्रशासकीय भाषा म्हणून मराठीचा वापर झाला पाहिजे. सर्व पातळ्यांवरील न्यायालयांमध्ये न्यायदान करताना एक न्यायालयीन भाषा म्हणून मराठीचा वापर झाला पाहिजे. ऑक्सफर्ड, केंब्रीज विद्यापीठात प्रादेशिक भाषांमध्ये ग्रंथनिर्मिती, कोशवाङ्मय निर्मिती केली जाते. पण आमच्या विद्यापीठातील अधिनियमसुध्दा इंग्रजी भाषेत प्रसिध्द केले जातात. अशाने भाषेची गोडी कशी वाढणार?

भाषेविषयीची ही अनास्था टाळण्यासाठी कोणी जादुगार जन्माला येणार नाही. त्यासाठी समाज, साहित्यिक व शासन या तिघांनी एकत्रितपणे विचार केला पाहिजे. ही अनास्था टाळण्यासाठी केवळ शासनावर अवलंबून न राहता अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ, तिच्या सर्व घटक संस्था, भाषाप्रकल्प विभाग व भाषेच्या संदर्भात काम करणाऱ्या विद्यमान संस्था यांनी एकत्रितपणे हा प्रश्न लोकांपर्यंत नेला पाहिजे. जे या संस्थांशी वैचारिक मतभेद मानतात, अशाही संस्थांनी वैचारिक मतभेद एकीकडे आणि भाषेच्या समृध्दीसाठी भाषिक रुपाच्या अंगाने अभ्यास दुसरीकडे ठेवून एकत्रितरित्या भाषा समृध्दीसाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी कलाशाखेतील भाषाविषयक प्रबंध सोडून इतर विषयांचे विद्यावाचस्पती पदवीचे (पीएच.डी.) प्रबंध इंग्रजीबरोबरच मराठीत अनुवादीत करुन सादर करण्याची सक्ती का करु नये? तसेच केवळ पारिभाषिक शब्द तयार करुन भाषा समृध्द करण्याचा प्रयत्न करु नये. जेवढे पचतील तेवढेच नवे शब्द भाषेत आणावेत. अन्यथा ते शब्द शब्दकोशाच्या बाहेर येऊ शकणार नाहीत. केवळ पूर्वसूरींच्या पुण्याईवर भाषा टिकणार नाही. हे लक्षात घेतले पाहिजे.

आणखी महत्त्वाची एक गोष्ट म्हणजे आपल्या सर्वच मराठी भाषकांना असे वाटते की मराठी जगवण्याचा आणि जागवण्याचा जो काही प्रयत्न असेल तो फक्त मराठी विषय शिकवणाऱ्या शिक्षक, प्राध्यापकांनीच करायचा आहे. त्यामुळे त्यांनी कायम मराठीत बोलावे, मराठीविषयी बोलावे, त्यांची मुले मराठी शाळेत जावीत. वगैरे..वगैरे. परंतु मराठी जगवण्याचा आणि जागवण्याचा प्रयत्न फ़क्त त्यांचाच नव्हे तर ज्याची ज्याची मातृभाषा मराठी आहे, त्या सर्वच (मग ते व्यवसायाने कोणी का असेनात) व्यक्तींनी यासाठी प्रयत्नशील असले पाहिजे.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावात मराठी भाषा मरणार नाही, हे नक्कीच. कारण भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे आपली पारंपरिक बहुसांस्कृतिकता, बहुभाषिकता टिकवून ठेवली तरी आपण जागतिकीकरणाच्या लाटेतून वर येऊ.[७] (नेमाडे २००५) परंतु तोपर्यंत मराठी भाषेतून विविध रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, त्या टिकवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी भाषेविषयी गोडी, अभिरुची निर्माण होण्यासाठी मराठी भाषेविषयीचे आश्वासक वातावरण निर्माण होणे गरजेचे आहे. असे सध्या घडत नसल्यामुळेच मराठी विषयांची विद्यार्थी संख्या घटते आहे, असे दिसते.

अशा रितीने जागतिकीकरण, अभ्यासक्रम, प्राध्यापक, अध्यापन पद्धती, समाजातील मराठी भाषेविषयीची उदासिन वृत्ती हे महाविद्यालयातील मराठी विषयाच्या घटत्या विद्यार्थी संख्येस कारणीभूत असलेले प्रमुख घटक आहेत. याशिवाय प्रसारमाध्यमे, विद्यार्थ्यांमधील विद्यार्थीपणाच्या जाणीवेचा अभाव, ज्ञानग्रहणाच्या बदलत्या कल्पना अशीही काही कारणे सांगता येतील.

मराठी विषयाची घटती विद्यार्थी संख्या : काही उपाय

मराठी विषयाच्या घटत्या विद्यार्थी संख्येवरील उपाय सूचविणे हे तसे पाहता जटील काम आहे. कारण ही शास्त्रीय समस्या नव्हे, त्यामुळे अमुक केले म्हणजे ही संख्या घटणार नाही, असे सांगणे नक्कीच

सोपे नाही. याशिवाय उपरोक्त कारणांचा विचार करतानाच त्या कारणामध्येच या समस्येवरील उपाय दडलेले आहेत, हे लक्षात येते. तरीदेखील मराठी विषयांची विद्यार्थी संख्या आणखी घटू नये यासाठी खालील काही उपाय सुचवावेसे वाटतात.

१) समाजातील सर्वच स्तरामध्ये भाषिक अस्मिता जोपासली पाहिजे.

२) विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी भाषेविषयी अभिरुची निर्माण करणाऱ्या व कौशल्याधारित अभ्यासक्रमाची निर्मिती केली पाहिजे. व्यावहारिक उपयोगितेच्या दृष्टिकोनातूनही अभ्यासक्रमाकडे पाहिले पाहिजे. प्रत्यक्ष जीवनप्रणालीशी संबंधीत अभ्यासक्रम असला पाहिजे. अभ्यासक्रमाची काठिण्यपातळी कमी करुन, काळाशी सुसंगत आणि उत्साहवर्धक अभ्यासक्रमाची मांडणी केली पाहिजे. इतर विद्याशाखेशी भाषेचे उपयोजन करण्यासंबंधीचा अभ्यासक्रम असला पाहिजे.

३) मराठी विषय घेतल्याने नोकऱ्या मिळत नाहीत, हा विद्यार्थ्यांच्या मनातील ग्रह दूर करून विविध प्रसारमाध्यमे, सनदी नोकऱ्या, सर्जनशील लेखन, भाषांतर, सूत्रसंचालन, ब्लॉग लेखन, अनुवाद, मार्केटिंग, व्यवस्थापन अशा कितीतरी क्षेत्रामध्ये मराठी भाषेच्या माध्यमातून नोकरीच्या संधी साध्य करता येऊ शकतात, असे मार्केटिंग विद्यार्थ्यांमध्ये व समाजामध्ये करणे गरजचे आहे.

४) शासन पातळीवर शासन व्यवहारात, लोकव्यवहारात मराठीचा वापर वाढला पाहिजे. तो सक्तीचा केला पाहिजे. मराठीचा वापर न करणाऱ्याविरुद्ध गुन्हा नोंद झाला पाहिजे.

५) विविध ज्ञानशाखांतील ज्ञान मराठीत आले पाहिजे. त्यासाठी भाषांतर, अनुवाद यांचे अभ्यासक्रम नेमले पाहिजेत.

६) पुणेरी मराठीचा आग्रह सोडला पाहिजे. तसेच बोलीभाषांच्या संवर्धनासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत.

७) विशेष म्हणजे *स्टेटस सिम्बॉल* म्हणून मराठीकडे पाहिले पाहिजे.

आपला मराठी विषय खरोखरच समर्थ बनवायचा असेल तर त्याविषयीचा मराठीभाषक समाजाचा दृष्टिकोण मुळातून बदलायला हवा. मराठी भाषेवरचे आपले प्रेम प्रतिक्रियात्मक, सापेक्ष आणि नकारात्मक असता कामा नये. मराठी भाषकांची वृत्ती अधिक व्यवहारी आणि आधुनिक व्हायला हवी. मायबोली या शब्दाने खरोखर किंवा नाटकीपणाने हळवे न होता तिच्यविषयीच्या अभिमानाचे उमाळे काढत न बसता, निव्वळ गौरवाच्या भूमिकेतून तिच्याकडे न पाहता, भाषिक अस्मितेच्या लबाड राजकारणाला न भूलता, अन्य भाषांसंबंधीचे पूर्वग्रह उराशी न बाळगता मराठी भाषा काल-परवा होती, याची तटस्थपणे जाणीव करून घ्यायला हवी आणि तिच्या सद्य रंग-रुपातील दोष आणि ढोंग यांचा नायनाट करायला हवा, उद्याच्या जबाबदारीसाठी ती अधिक समृद्ध कशी होईल, याचा स्वच्छ विचार करणे गरजेचे आहे. स्पर्धेच्या जगात वावरताना ज्ञानभाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचा अंगीकार जरूर करायला हवा. पण त्याचवेळी आपल्या मातृभाषेच्या

संवर्धनाकडेही लक्ष द्यायला हवे, कारण मराठी भाषेचा संबंध आपल्या अस्तित्वाशी आहे, हे कुणीही मराठी माणसाने विसरू नये.

समारोप :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा समारोप करीत असताना शिवाजी विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळाने २००९ मध्ये बी.ए.भाग ३ वर्गासाठी अभ्यासक्रम तयार करताना मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाबाबत एक टीपण दिलेले होते, त्यातील काही भाग येथे उद्धृत करणे संयुक्तिक ठरेल. आजच्या कॉर्पोरेट जगात आणि गतिमान तसेच स्पर्धेच्या काळात मराठीच्या विद्यार्थ्याने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाकडे अधिक लक्ष द्यावयास हवे. कसे बोलावे, कसे लिहावे, वाचावे कसे, ऐकावे कसे या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. संभाषणचातुर्य, लेखन कौशल्ये, विशिष्ट वाचन आणि श्रवण कौशल्य याबाबत त्याने जागरुक असावयास हवे. आपल्यापेक्षा अनुभवी व ज्येष्ठ चार व्यक्तिंशी बोलताना, त्यांच्यासमोर उभे राहताना व्यक्तिमत्त्वाचे सर्व विशेष त्याला आत्मसात करता यावेत. आपले मत त्याने कमीत कमी शब्दात पण उत्तम भाषेत आणि ठासून विचारपूर्वक मांडले पाहिजे. हल्ली संमिश्र भाषाव्यवहाराचा काळ आला आहे. अशा वेळी मराठीच्या विद्यार्थ्यांनेही मागे राहता कामा नये. मराठी भाषेची अस्मिता व जगाशी व्यवहार साधणारी भाषा म्हणून इंग्रजी भाषा यांची आराधना त्याने करावयास हवी. भारतात अनेक भाषा असल्याने विविध भाषांतील अनुवादित वाङ्मयाचा त्याने आस्वाद घ्यावयास हवा. तसेच स्पर्धेच्या या युगात त्याच्याकडे असणारी निर्णयक्षमताही तितकीच महत्त्वाची आहे. त्याच जोडीला कसे वागावे, कसे दिसावे या प्रश्नांची उत्तरे द्यावयाची झाल्यास पोशाख, पेहराव, यांनाही महत्त्व दिले पाहिजे. बँक, पोस्ट, विविध शासकीय कार्यालये, प्रसारमाध्यमे यांचे व्यवहार करण्यात तो सक्षम असला पाहिजे. तो बहुश्रुत तर असावाच पण राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, क्रीडा-कला अशा जागतिक स्तरावर कोठे काय चालले आहे, त्याचे परिणाम व दिशा याचे त्यास आकलन हवे. मराठी विषयाचा विद्यार्थी म्हणजे केवळ कथा-कादंबरी यात रमणारा आणि व्याकरणात हुशारी हरवून बसलेला विद्यार्थी असे म्हणण्याचे दिवस आता संपले. आता तो साहित्य क्षेत्रातील व कॉर्पोरेट जगातील संपन्न, समृद्ध विद्यार्थी बनवूया.

सदर टीपणानुसार असा समृद्ध विद्यार्थी घडविण्याच्यादृष्टिने जेव्हा पाऊले पडतील तेव्हा महाविद्यालयातील मराठी विषयांची विद्यार्थी संख्या नक्कीच वाढलेली असेल, असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ सूची :

१) डॉ. मंचरकर र. बा., पहिली आवृत्ती १९८७, *वाङ्मयाचे महाविद्यालयीन अध्यापन*, सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ १६२.

२) डॉ. गवळी अनिल,सुधारीत द्वितीयावृत्ती २००९,*भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा*,हिरण्यकेशी प्रकाशन,कोल्हापूर,पृष्ठ १८-२०.

३) डॉ. मंचरकरर. बा., *तत्रैव*, पृष्ठ १६४-१६५.

४) उनि, पृष्ठ ११८.

५) उनि, पृष्ठ २१०.

६) उनि, पृष्ठ ११६.

७) नेमाडे भालचंद्र, चौथी आवृत्ती २००५, *साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण*, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ २३.

◆◆❑◆◆

7. ब्रिटिशकालीन रेलवे वास्तुकला : एक नवीन मूल्यांकन

अखिल कुमार गुप्ता[1]

आधुनिक भारत में उपनिवेशकाल एक संक्रमण काल माना जाता है। यूरोप के विभिन्न देशों से आई व्यापारिक कंपनियों ने भारत के समृध्द कृषि तथा तटीय क्षेत्रों से अपने व्यापार की शुरूआत की। ब्रिटिश कालीन भारत में साम्राज्यवादी मंशा के अनुरूप अंग्रेजों ने स्थानीय समाज में कई बदलाव किए। कृषि, राजस्व, शिक्षा, चिकित्सा, विधि, उद्योग-व्यापार तथा परिवहन के साधनों का विकास इसी नीति का परिणाय रहा। अंग्रेजी व्यापारिक कंपनी ने अपने व्यापार व मुनाये के लिए कृषि तथा परिवहन के साधनों के विकास की ओर अधिक ध्यान दिया। भारत में रेलवे की स्थापना मुख्य रूप से व्यापारिक उद्देश्यों की पूर्ति करने के लिए की गई थी लेकिन इसके साथ ही सेना के आवागयन, रसद की आपूर्ति तथा शासन को और केन्द्रीकृत करने में गति प्रदान की। मुनाये और स्वार्थ की आधारशिला पर स्थापित रेलवे ने भारत को एकजुट करने तथा नवनिर्मित राष्ट्र के लिए एक जयीन भी मुहैया कराई जिस पर आज का भारत खड़ा है। रेलवे ने न सिर्य आर्थिक, राजनीतिक व सामाजिक संरचना में बदलाव किया बल्कि सांस्द्रतिक जीवन में भी बदलाव आया।

भारत में ब्रिटिश शासन विरोधाभास का सयय रहा जिसयें उनकी शोषण भरी आर्थिक नीतियाँ संसाधनों का दोहन, विपरीत व्यापार व्यवस्था, धर्य, संस्कृति एवं सभ्यता पर अपना वर्चस्व तथा अपने हितों को पूरा करते हुए भारत के लोगों का दयन किया। दूसरी ओर उनके आने के बाद लोकतांत्रिक प्रणाली, विज्ञान, तकनीक, आधुनिक शिक्षा तथा परिवहन के साधनों का विकास हुआ। भारत में रेलवे की स्थापना के पीछे ब्रिटिश का मूल उद्देश्य अपने व्यापारिक हितों को पूरा करना, कच्चे माल की प्राप्ति तथा निर्यात माल को भारतीय बाजार तक पहुँचाना, ब्रिटिश सेना के लिए आवागयन की सुविधा व रसद का वितरण करना भी था। आरम्भ में इन्हीं उद्देश्यों की प्राप्ति हुई लेकिन कुछ सयय बाद आय भारतीयों की आवागयन की सुविधा, उद्योगों की स्थापना, मजदूर वर्ग का उदय तथा राजनीतिक एकीकरण के लिए भी रेलवे ने एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। रेलवे ने उस आधुनिक भारत के निर्याण की नींव रखी जिस पर आज का भारत खड़ा है। रेलवे के निर्याण ने अनेक क्षेत्रों के विकास में भी अपना योगदान दिया। असंगठित मजदूर वर्ग, कूली, मेरीवाले, रिक्शेवाले, रेलवे में प्रयुक्त विज्ञान, प्रौद्योगिकी, अभियांत्रिकी तथा रेलवे वास्तुकला।

रेलवे ने अपने निर्याण के दौरान भारतीम वास्तुकला को भी प्रभावित किमा। ब्रिटिशकालीन भारत में डच, फ्रेंच, पुर्तगाली तथा ब्रिटिश कंपनिमाँ व्यापार कर रहीं थी तथा अपने-अपने व्यापरिक एवं सत्ता संचालन केन्द्रों में स्थापत्म की नई शैलिमाँ भी विकसित की। रेलवे की स्थापना ब्रिटिशों ने की, इसलिए रेलवे स्थापत्म में हयें ब्रिटिश वास्तुकला का प्रभाव परिलक्षित होता है। तत्कालीन सयम में तीन प्रकार की स्थापत्म शैलिमों का प्रचलन था। पहली शैली नवशास्त्रीम मा निमोक्लासिकल शैलीय जिसे इंग्लैण्ड में प्रचलित शैली से आमात किमा गमा था। मह मूल रूप से प्राचीन रोय की भवन निर्याण शैली से निकली थी जिसे मूरोपीम पुनर्जागरण के दौरान पुनजीवित, संशोधित और लोकप्रिम किमा गमा।

[1]*अखिल कुमार गुप्ता शोधार्थी, इतिहास विभाग, डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय. सागर (म.प्र.)*

भारत में ब्रिटिश साम्राज्य के लिए उसे खास तौर से अनुकूल माना जाता था। अंग्रेजों को लगता था कि जिस शैली में शाही रोय भी भव्यता दिखाई देती थी उसे शाही भारत के वैभव की अभिव्यक्ति के लिए भी प्रयोग किया जा सकता है। इस स्थापत्य शैली के भूयध्यसागरीय उद्गय के कारण उसे उष्णकटिबंधीय मौसय के अनुकूल भी माना गया। इसयें बड़े-बड़े स्तम्भों के पीछे रेखागणितीय संरचनाओं का निर्याण इस शैली की विशेषता थी।1 भारतीय साम्राज्य में इस शैली पर आधारित कई इयारतों का निर्याण किया गया। बम्बई में 1853 में बनाया गया टाउन हाल इसका एक मुख्य उदाहरण है। ब्रिटिश द्वारा विकसित ङ्गनव-गाथिकय शैली भी एक अन्य महत्वपूर्ण उदाहरण है जिसका तत्कालीन सयय में कायी इस्तेयाल किया गया। नव-गॉथिक शैली में ऊंची उठी हुई छतें,नोकदार मेहराबें और बारीक साज-सज्जा इस शैली की खासियत होती है।

1. भारतीम इतिहास के कुछ विषम, भाग-3 एनसीईआरटी., नई दिल्ली, 2007, पेज नं. 340. गॉथिक शैली का जन्य इयारतों, खासतौर से गिरजों से हुआ था जो मध्यकाल में उत्तरी यूरोप में कायी बनाए गए। नव गॉथिक शैली को इंग्लैण्ड में उन्नीसवी सदी के मध्य में दोबारा अपनाया गया।1 इस शैली में निर्मितबम्बई में कई इयारतें बनाई गई जिनयें सचिवालय, विश्वविद्यालय, उच्च न्यायालय तथा सबसे प्रसिद्ध इयारत विक्टोरिया टर्मिनस है जो ग्रेट इंडियन पेनिनसुला रेलवे कम्पनी का प्रयुख स्टेशन व मुख्यालय था।

बीसवी सदी की शुरूआत में एक नयी मिश्रित स्थापत्य शैली विकसित हुई जिसयें भारतीय और यूरोपीय दोनों तरह की शैलियों के तत्व थे। इस शैली को ङ्गइंडो-सारासेनिकय शैली का नाय दिया गया था। इंडोय शब्द हिन्दू का संक्षिप्त रूप था जबकि सारासेनय शब्द का यूरोप के लोग मुसलयानों को संबोधित करने के लिए इस्तेयाल करते थे। यहाँ की मध्यकालीन इयारतों-गुम्बदों, छतरियां, जालियों, मेहराबों से यह शैली कार्य प्रभावित थीं।२ अंग्रेजों ने इस प्रकार की शैली को विकसित करके यह आभास दिखाने का प्रयास किया कि वे यहां के शासकों से बेहतर व अपने जैसे ही है। इस शैली के प्रसिद्ध उदाहरण 1911 में निर्मित गेटवे ऑय इंडिया व जयशेदजी का ताज होटल है जो आज भी भारतीय वास्तुकला के अनुपय उदाहरण माने जाते है।

रेलवे की स्थापना से भारत में विकास की एक नई यात्रा शुरू हुई जो आज तक जारी है। रेलवे एक बड़ा माध्यय है जिसयें कई क्षेत्र है। रेलवे वास्तुकला को निम्नलिखित श्रेणियों में विभाजित किया जा सकता है -

(1)बड़े शहरों के स्टेशन

(2) कस्बाई स्टेशन

(3) ग्रायीण स्टेशन्

1. भारतीय इतिहास के कुछ विषय, भाग-3 एनसीईआरटी., नई दिल्ली, 2007, पेज नं. 341.

2. वही, पेज नं. 341.

(4) पुल एवं सुरंगे

(5) इंजन शेड्स

(6) रेलवे टाउन।1

ब्रिटिश भारत में अंग्रेजों द्वारा विकसित विभिन्न शहरों में रेलवे केन्द्र भी बनाए गए। कुछ रेलवे कंपनी के मुख्यालय रहे जबकि कुछ महत्वपूर्ण बन्दरगाह या व्यापारिक स्थल।

1. बड़े शहरों के स्टेशन : इस प्रकार के शहर ब्रिटिश भारत में प्रेसीडेंसी शहर रहे जो सत्ता संचालन तथा

औद्योगिक गतिविधियों के केन्द्र रहे। इनयें प्रयुख बन्दरगाह, व्यापारिक शहर है जहाँ रेलवे स्टेशनों की इयारते भी अपनी भव्यता के साथ सुन्दर कारीगरी के लिए प्रसिद्ध रही। जैसे बम्बई का विक्टोरिया टर्मिनस, हावड़ा, दिल्ली, लाहौर तथा मद्रास स्टेशन की इयारतें।

2. कस्बाई स्टेशन : इस प्रकार के स्टेशनों में मुख्यतया प्रसिद्ध कस्बे, छोटे औद्योगिक शहर और पर्यटन स्थलों के नगर होते थे। यह ब्रिटिशकालीन तीन प्रेसीडेंसीज नगरों के स्टेशनों और प्रयुख जक्शनों से छोटे लेकिन ग्रायीण नगरों के स्टेशनों से बड़े होते थे। जैसे-पटियाला, भंटिड़ा, कालका, बीकानेर, अलवर और कोटा के रेलवे स्टेशन आते है।

3. ग्रायीण स्टेशन : अंग्रेजों के द्वारा इस प्रकार के स्टेशनों का विकास मुख्यरूप से पर्यटन और सैरगाह के रूप में किया। यह स्टेशन वहाँ की स्थानीय भौगोलिक परिस्थिति के अनुरूप निर्मित किये जाते थे। इनकी बनावट में स्थानीय कारीगरी, शैली तथा निर्याण सायग्री का सयागय होता था जिसे यह लम्बे सयय तक स्थिर रहें। इन स्टेशनों में कालका, शियला, अम्बाला, दार्जलिंग तथा ऊटी प्रयुख है।

4. पुल एवं सुरंग : रेलवे ने अनुभवों से प्राप्त ज्ञान के बजाम अभिमांत्रिकी एवं विज्ञान पर

1. रतन राज भण्डारी, भारतीम रेल : 150 वर्षो का सय र, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालम, भारत सरकार, नई दिल्ली, 2009. पेज नं. 209.

आधारित वास्तुकला का विकास किमा। रेलवे अभिमांत्रिकी के कारनायों में सबसे अद्भूत आयतौर पर पुल और सुरंगे ही है। आकार साम्रगी और स्थिति के हिसाब से उनका आसपास के माहौल पर जबर्दस्त असर होता था। कुछ सुरंगे तो हयें रोयन मुग की पानी की सुरंगों की माद दिलाती है, लेकिन कुल मिलाकर वे एक नमी वास्तुकला का प्रतिनिधित्व करती हैं जो स्थानीम परंपराओं से बिल्कुल अलग है। इंजीनिमरों ने बड़े पुल बनाने के लिए विभिन्न प्रकार के लोहे और हल्के इस्पात का इस्तेयाल किमा क्मोंकि इतने लंबे पुल बनाने में मही धातुएं सक्षय थी। उन्होंने खंभो की संख्मा कय रखी और धातु पर अधिक बोझ डाले बिना वजन को सयान रूप से पुल रूप मै लामा।1 पुल और रेलवे सुरंगों ने रेलवे लाइन के विस्तार में सहामता की, पहाड़ी दुर्गय स्थानों तथा नदिमों के ऊपर विज्ञान के द्वारा मानवीम विजम ने एक नए मुग की शुरूआत की। भारतीम सयाज में मह एक नए प्रकार का परिवर्तन था, जिससे लोगों को आवगयन के साथ ही सायाजिक मान्मताएं तथा जड़ता को भी तोड़ने का मौका दिमा।

5. इंजन शेड्स : मह औद्योगिक इयारतों के विशिष्ट उदाहरण थे। इनका निर्याण इंजन तथा रेलगाड़ी के रखरखाव और मरम्यत के लिए बनाए गए थे। इनका प्रसिद्ध उदाहरण रेनिगुंटा का गोलघर है।6

रेलवे ने अपने इंजनों तथा रेलगाड़ी के निर्याण तथा मरम्यत के दौरान ही रेलवे इंजीनियरों मजदूर तथा अन्य रेलकर्मियों के लिए भी छोटी-छोटी बस्तियों का निर्याण करवाया, जो आगे चलकर रेलवे टाउन के रूप में विकसित हुए।

1. रतन राज भण्डारी, भारतीम रेल : 150 वर्षो का सय र, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालम, भारत सरकार, नई दिल्ली, 2009. पेज नं. 201

2. वही.

6 रेलवे टाउन : कुछ रेल कंपनिमों ने अपना कायकाज बंबई, कलकत्ता और लाहौर जैसे पहले से ही स्थापित औद्योगिक शहरों में शुरू किमा। लेकिन कुछ अन्म कंपनिमों ने जयालपुर,

खड़गपुर, म्रीलैंडगंज और बुलसर जैसे एकदय नए स्थानों पर बस्तियाँ बसायी। तीसरी श्रेणी क जैसे पश्चिय रेलवे का गंगापुर सिटी। इन शहरों की आबादी में रेल कर्मियों की संख्या सबसे ज्यादा थी।1

रेलवे द्वारा विकसित वास्तुकला के मह सभी विविध आमाय है जिससे हयें एक नई बसावट का दर्श पाते है। ब्रिटिश द्वारा विकसित रेलवे ने भारतीम वास्तुकला से कुछ शैलिमाँ सयाहित करके एक नई व्मवस्था का जन्य दिमा, वहीं दूसरी ओर स्थानीम वास्तुकला के विकास में मोगदान दिमा। भारतीम संदर्भ में रेलवे वास्तुकला की कुछ अपनी विशिष्ट विशेषताएँ है जो इसे अन्म देशों के रेलवे स्टेशन से अलग करती हैं। भारतीम रेलवे स्टेशन कुछ तो पुराने बैगनस और कोचों का संग्रह मात्र थे, जबकि कुछ की वास्तुकला अद्‌भूत, शानदार, मात्रिमों को सुख-सुविधा साधन उपलब्ध कराते थे जो साधारण तौर पर बहुत ही सस्ते भी होते थे, जो विश्व के कुछ ही देशों में देखने को मिलते हैं।

भारत में अधिकतर रेलवे स्टेशनों की संरचना ईटों द्वारा ही निर्मित की गई। जिसयें दतरों, अधिकारियों के आवास और यात्रियों के लिए बड़े-बड़े प्रतिक्षालय बनाए गए। स्टेशनों में यात्रियों की संख्या तथा महत्ता के अनुसार अलग-अलग क्लासों तथा पुरूषों एवं महिलाओं के लिए आरक्षित कक्ष भी बनाए गए। स्टेशनों के अन्दर ही खाने-पीने तथा आरायगृह भी निर्मित किए गए। स्टेशन कार्यालय, प्लेटय ार्य तथा शेड्स माल आयात-निर्यात के लिए भी जगह रखी जाती थी। यात्रियों की सुविधा के लिए स्टेशन के दूसरी ओर जाने के लिए ऊपरगायी पुल तथा कभी-कभी भूमिगत रास्ते का प्रयोग यात्रियों व माल को बाहर निकालने के लिए भी उपयोग किए जाते थे।

भारत में रेलवे स्टेशनों का निर्माण अंग्रेजों ने देश की भौगोलिक बसावट, आर्थिक सयृद्धि

1. *रतन राज भण्डारी, भारतीम रेल : 150 वर्षों का सय र, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, 2009. पेज नं. 201*

तथा स्थानों की महत्ता के अनुसार किया। ढकी हुई इयारते तथा शेड्स का प्रयोग मुख्यता जंक्शन स्टेशन के रूप में किया जाता था। इसके अतिरिक्त बड़े शहरों की स्थिति, धार्मिक, पर्यटन स्थल के अनुसार भी रेलवे स्टेशनों का निर्याण किया गया। विश्व के सात देशों के सबसे बड़े रेलवे स्टेशन प्लेटय ार्यो में पांच भारत में हैं। सोनपुर 2415 मीट, खड़गपुर 2350, लखनऊ 2250, बैजवाड़ा 2100 तथा झांसी 2025 मीट है।1 भारत में बड़े रेलवे स्टेशनों की उपयोगिकता हयेशा एक सी बनी रही। उनकी विशाल संरचना, वास्तुकला और स्थानीय कारीगरी उन्हें विशिष्ट बनाती है। रेलवे स्टेशन तत्कालीन सयय में बने अपने महत्व के अलावा वर्तयान सयय की धरोहर भी बन गए, जिनका संरक्षण उतना ही जरूरी है जितना भारत की अन्य ऐतिहासिक इयारतें।

ब्रिटिश कालीन भारत में निर्मित कुछ प्रसिद्ध रेलवे स्टेशन और उनकी विशेषताओं का हय एक सूक्ष्य परीक्षण करेगें-

विक्टोरिमा टर्मिनस : बिटिश भारत में बनी सबसे पुरानी भव्म, सुन्दर और अद्‌भूत इयारतों में विक्टोरिमा टर्मिनस बम्बई में बोरी बन्दर स्थान पर बनामा गमा। मह नाय क्वीन विक्टोरिमा के नाय पर रखा गमा और इसे उनके जमंती सयारोह पर 1887 में खोला गमा।2 इसका शिलान्मास भारत में रेलवे की स्थापना से एक वर्ष पूर्व ही किमा जा चुका था। तत्कालीन सयम में बोरी बन्दर एक ग्रायीण नावों का घाट था और इसकी संरचना लकड़ी से निर्मित की गई थी। एय.डब्ल्मू. स्टीवन्स 1867 में एक प्रतिमोगी परीक्षा इंडिमा आमि स से पासकर बम्बई में जरनल मु लर जो सरकारी वास्तुविद् थे उनके अन्तर्गत सार्वजनिक कार्म विभाग में सहामक अभिमंता के रूप में निमुक्त हुआ।3

द ग्रेट इंडिमन पेनिनसुला रेलवे कम्पनी ने उसकी सेवाओं को देखते हुए

1. जे. एन. साहनी, इंडिमन रेलवेज : वन हंड्रेड ईमर्स 1853-1953, मिनिस्ट्री ऑय रेलवे (रेलवे बोर्ड) गवर्नयेंट ऑय इंडिमा, नई दिल्ली, 1953, पेज नं. 95.

२. वही, पेज नं. 64.

३. स्टीय न गुडविन हावर्ड, छत्रपति शिवाजी टर्मिनस, अनपब्लिशड डिजरटेशन, यूनिवर्सिटी ऑय यार्क, डिपार्टयेंट ऑय हिस्ट्री, लन्दन, 2012, पेज नं. 59.

बोरीबन्दर रेलवे स्टेशन के निर्याण व वास्तुविद् के रूप में आयंत्रित किया। यह स्टेशन बाद में विक्टोरिया टर्मिनस और अब छत्रपति शिवाजी टर्मिनस के रूप में जाना जाता है। वी.टी. के अलावा स्टीवन्स ने रॉयल अल्ये ड ऐलर्स का घर, बाम्बे बड़ौदा एण्ड सेन्ट्रल इण्डिया रेलवे का आमि स चर्चगेट, बम्बई म्यूनिसिपल कारपोरेशन बिल्डिंग तथा चाटर्ड बैंक का बम्बई स्थिति आमि स का भी निर्याण किया। स्टीवन्स की मृत्यु 1900 में हुई।1 विक्टोरिया टर्मिनस तीन मंजिला विस्तृत मीनारों, त्रिअंकी छत, ऊचे शिखर और गुम्बदों वाली एक भव्य इयारत है। यह अन्य गोथिक इयारतों की अपेक्षा अधिक ऊँची और सारगर्भित ढंग से लम्बी है। इसयें सयमितीय रूप से एक जैसे कई खण्ड है और एक केन्द्रीय संरचना के सायने एक बड़ा बगीचा भी है, जैसा कि सेंट पेनक्रास स्टेशन और हाई कोर्ट लन्दन में है।2 गोथिक शैली की यह इयारत आधुनिकता की प्रतीक है जो वाणिज्यिक नगर में बनाई गई थी। इसयें पांच वर्गाकार छोटी मीनारे, बुर्ज (कंगूरा) स्तूपिका और चोटी है।

1. स्टीय न गुडविन हावर्ड, छत्रपति शिवाजी टर्मिनस, अनपब्लिशड डिजरटेशन, यूनिवर्सिटी ऑय यार्क, डिपार्टयेंट ऑय हिस्ट्री, लन्दन, 2012, पेज नं. 60.

2. जे. एन. साहनी, इंडिमन रेलवेज : वन हंड्रेड ईमर्स 1853-1953, मिनिस्ट्री ऑय रेलवे (रेलवे बोर्ड) गवर्नयेंट ऑय इंडिमा, नई दिल्ली, 1953, पेज नं. 56.

मुख्य गुम्बद पर एक स्त्री को हाथ उठाए दिखाया गया है जो शांति के प्रतीक के रूप में है जो पूरब और पश्चिय के अच्छे रिश्तों को प्रोत्साहित करते हुए बनाया गया है। इसयें एक सयानुपातिक और कुशलतापूर्वक मीनारों की श्रृंखला है, जिसयें सजावटी मेहराबों के द्वारा इसे और उत्कृष्टता प्रदान की गई है जिससे यह एक

सुन्दर सा बड़ा गिरजाघर नजर आता है। इसयें एक मुख्य केन्द्रीय गुम्बद और एक निश्चित संख्या में छोटे गुम्बद है। मीनारों को रंगीन कांच से अंल.त किया गया है। शेष इयारत को कीयती और मजबूत पत्थरों को काबिल राजगीरी से बनाया गया है। इसे परतदार, उत्कृष्ट और कलात्यक रूप पलस्तर करके दिया गया है। इसकी मेहराब और खिड़कियाँ वेनिटियन शैली की तरह लगती है।स्टेशन में मुख्य आठ प्लेटय ार्य,5 दूसरे सवारियों एवं पार्सल के लिए प्लेटय ार्य बनाए गए। इसके साथ ही आरक्षण, पूछताक्ष, आराय कक्ष, भोजनालय, लाकर तथा सायान कक्ष भी बनाए गए। इसकी उत्कृष्टता और विशालता के कारण ही यह ग्रेट इण्डियन पेनिनसुला रेलवे कम्पनी का मुख्यालय भी था।

हावड़ा : हुगली नदी के तट से दिखता हुआ हावड़ा रेलवे स्टेशन लाल ईटों से बनामा गमा। मह लगभग 1905 में बनामा गमा। मह विक्टोरिमा टर्मिनस की वास्तुकला के सयान्तार अद्‌भूत और सुन्दर नहीं था लेकिन मि र भी मह एक महत्वपूर्ण रेलवे स्टेशन है। मह भारत के सबसे बड़े स्टेशनों में से एक है। हावड़ा रेलवे स्टेशन जिस जयीन पर बना वहाँ पहले एक मिशनरी अनाथालम था जो पुर्तगाली चलाते थे और उससे लगा एक चर्च भी था।1 19वीं शताब्दी के आरम्भ में जब महायारी मै ली तो अनाथलम कलकत्ता स्थानान्तिरत हो गमा और इस जगह को ईस्ट इंडिमन रेलवे कम्पनी को बेच दिमा गमा। इसे ब्रिटिश इंजीनिमर हेसले रिकार्डो ने बनामा था।2 भारतीम शैली में निर्मित तीन मंजिला इस इयारत को लाल ईटों से बनामा गमा जिसकी

1. प्रो. जेक्स हरजोग एण्ड अदर्स, हावड़ा स्टेशन-हावड़ा ब्रिज, द कोलकाता स्टूडिमो, कोलकाता, 2008, पेज नं. 15.

2. वही.

छत को नालीदार लोहे की चादरों से बनामा गमा। इसयें पहले प्लेटय ार्य से गाड़िमां तथा दूसरे से माल निर्मात किमा जाता था। तत्कालीन सयम में इसयें 12 प्लेटय ार्य थे जिससे प्रतिदिन 60 गाड़िमां आती जाती थी।

सिमालदह : हावड़ा स्टेशन से कुछ ही दूर पर सिमालदह स्टेशन बनामा गमा। मह देखने में हावडा.स्टेशन की भांति बहुत बडा.नहीं है बल्कि वास्तुकला की दृष्टि से रयणीम है। हुगली नदी के दूसरे तट पर स्थित मह स्टेशन

लगभग कलकत्ता शहर के केन्द्र में है। स्पष्टता इटेलिमन शैली में निर्मित मह स्टेशन पूर्वी छाप लिए निर्मित किमा गमा। सिमालदह स्टेशन वास्तुकला में प्रभावशाली और निर्याण में उपमोगितावादी है।१ महां पर सर्वाधिक ढके हुए रेलवे प्लेटयार्य बनाए गए। इयारत का ऊपरी भाग छाजन बहुत ही शानदार है जो परम्परागत देशज शैली में निर्मित है और वास्तुकला की दृष्टि से शोभनीम है।

1. जे. एन. साहनी, इंडिमन रेलवेज : वन हंड्रेड ईमर्स 1853-1953, मिनिस्ट्री ऑय रेलवे (रेलवे बोर्ड) गवर्नयेंट ऑय इंडिमा, नई दिल्ली, 1953, पेज नं. 66.

मह जिस छाजन से ढका गमा है उसे खोआ छाजन कहा जाता है। खोआ पूरी तरह से टूटी ईटों का मिश्रण होता है जो खुरदुरी मिट्टी, चूना पत्थर एवं सिल्हट से मिलकर बनता है जो घटता बढ़ता रहता है और परत-दर-परत अच्छा हो जाताहै जिससे मह सर्वोच्च स्थान पर आरोपित किमा जाता है। इस मिश्रण को स्थानीम कारीगर पानी की अत्मधिक मात्रा मिलाकर लकड़ी के मूंगरे से कूटते है जिसके कारण इसयें चिकनाई आ जाती है और इसका प्रमोग पलस्तर के रूप में भी कर लिमा जाता है। स्टेशन की इयारत शानदार है जो 200 मीट लम्बी, 40 मीट ऊंची और 40 मीट चौड़ी है।१ इस इयारत के अन्दर कुछ शानदार मोजना व उपकरण भी प्रमोग में लाए गए जिससे वामु संचार तथा प्रकाश व्मवस्था उत्तय रहे तथा बाढ़ एवं अत्मधिक वर्षा होने की स्थिति में इयारत को बचामा जा सके।

चर्चगेट : बम्बई, बड़ौदा एण्ड सेंट्रल इण्डिमा रेलवे की स्थापना 1855 में की गई। 1894 में इसका मुख्मालम चर्चगेट लामा गमा जो पहले सूरत, मिर बम्बई में लाल बाग परेल में था। 1894 में इसका निर्याण आरम्भ हुआ और 1899 में पूर्ण हुआ। इस स्टेशन का निर्याण प्रसिद्ध ब्रिटिश वास्तुविद् म्रे डरिक विलिमन स्टीवंस की देख-रेख में पूर्ण हुआ, जिन्होंने विक्टोरिमा टर्मिनस का निर्याण किमा। तत्कालीन सयम में इस पर 7.5 लाख रूपमे खर्च हुए।2इयारत का निर्याण नीले

1. जे. एन. साहनी, इंडिमन रेलवेज : वन हंड्रेड ईमर्स 1853-1953, मिनिस्ट्री ऑय रेलवे (रेलवे बोर्ड) गवर्नयेंट ऑय इंडिमा, नई दिल्ली, 1953, पेज नं. 66.

2. रतन राज भण्डारी, वेस्टर्न रेलवे : ए ग्लोरिमश सागा, वेस्टर्न रेलवे, मुम्बई, 2008, पेज नं. 189.

असिताश्य पत्थर से किमा गमा जिसयें मीनार, ढलाई पट्टी, स्तम्भ, कारनिस से नक्काशी की गई। इसयें लगा पत्थर कुर्ला, धरंगाधर और पोरबंदर से लामा गमा। इयारत का पश्चियी हिस्सा 276 मीट तथा केन्द्रीम मीनार की ऊंचाई 160 मीट है। मीनार चौकोर है जबकि इसका धरातल 100 यीट का है जो इसे अष्टकोणीम बनाता है लेकिन ऊपर तक जाते-जाते मह चोटी के रूप में सयाप्त होता है। इसी कारण मह दूर से देखने पर वक्राकार गुम्बद नजर आता है।1 स्टेशन गोथिक शैली में बनामा गमा जो पूर्नजाग्रित करता है।

बांद्रा रेलवे स्टेशन : मह स्टेशन विक्टोरिमन गोथिक शैली और वर्नाकुलर स्टाइल का अत्मधिक सुन्दर वास्तुकला का उदाहरण है। इसे 1864 में बनामा गमा 2 लेकिन 1888 में इसे पुर्नजीवित किमा गमा। स्टेशन की इयारत त्रिकोणीम है जो पुर्नजागरण की सी प्रतीत होती है। इसे चूनापत्थर तथा ईटों पर पलस्तर करके बनामा गमा। मेहराबों तथा खम्भों को बलुआ पत्थर से बनामा गमा उसके बाद उन पर पेंट किमा गमा। तिकोनी मैली हुई छत का अंलकरण लकड़ी से किमा गमा। कुछ तिकोने कोनों को भी लकड़ी से सजामा गमा है। बांद्रा स्टेशन का निर्याण सिर्य सौन्दर्मपरकता को ध्मान में ही रखकर नहीं किमा गमा बल्कि जलवामु भिन्नता को देखते हुए

1. रतन राज भण्डारी, वेस्टर्न रेलवे : ए ग्लोरिमश सागा, वेस्टर्न रेलवे, मुम्बई, 2008, पेज नं. 189.

2. वही, पेज. नं. 191.

इसयें गहरे बरायदें, चौड़े प्लेटयार्य, बाहर लटकते हुए छत, पश्चियी शैली के किनारे निकले हुए वर्षा और धूप दोनों से बचाते है। इससे इयारत ठडी रहती तथा भीतरी ऊंची छत अन्दर के भाग को बड़ा और अच्छा रखती।

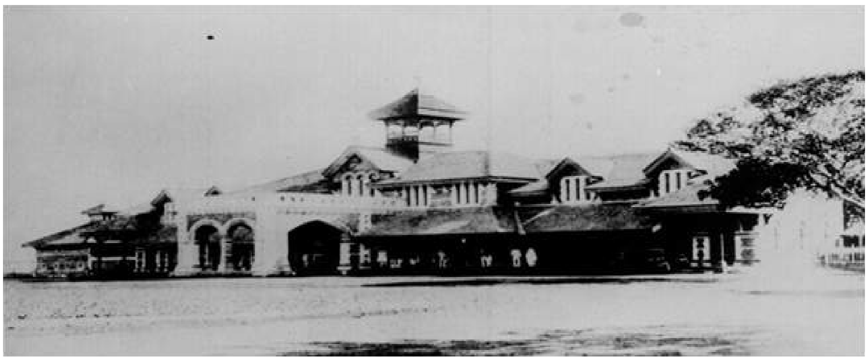

रेलवे स्टाय कालेज बिल्डिंग, बड़ोदरा : इसका निर्याण 1883 से 1890 तक किमा गमा। इसकी लागत 50,00,000 रूपये थी मह 19 वीं शताब्दी में सर्वाधिक महंगी निर्याण संरचना है। मह पुर्नजागरणकालीन इयारत लगती है जबकि इसकी शैली गोथिक है। इसका निर्याण चार्ल्स म्रे डरिक स्टीवन्स के द्वारा किमा गमा। इसका नाय बड़ौदा राज्म के आखिरी शासक प्रतापसिंह राव के नाय पर प्रताप पैलेस रखा गमा। आज इसे नेशनल अकेडयी ऑय इण्डिमन रेलवे के नाय से जाना जाता है।

लखनऊ और कानपुर के रेलवे स्टेशन : ब्रिटिशों ने लखनऊ और कानपुर के रेलवे स्टेशनों में स्थानीय और आधुनिकता का ऐसा सयागय किया जो देखने में विशिष्ट है। यह दोनों रेलवे स्टेशन क्रयश: 1926 और 1928 में बनाए बए। लखनऊ रेलवे स्टेशन को जे.एच. हार्नियेन ने रूपित किया। इन दोनों स्टेशनों की इयारतों में हयें अवध के नवाबों के दिनों की याद दिलाते हुए, अवधी स्थापत्य शैली का प्रभाव दिखता है जो इण्डो सेरासेनिक पद्धति पर निर्मित की गई। इयारतों का निर्याण लाल ईटों से किया गया है जिसयें लम्बे बड़े बरायदें विशालता का प्रतिनिधित्व करते है जो हयें मुगलकालीन मेहराब का असर भी दिखातें हैं। एक केन्द्रीय द्वार, कीयती मण्डप, दोनों तरय प्रशासनिक कार्यालय, जलपान गृह, प्रतीक्षालय, आरायगृह तथा ऊपरगायी सेतु भी इन स्टेशनों की विशेषता है। इन स्टेशनों में हयें भारतीय ब्रिटिश शैली की छाप दिखाई देती है।

मद्रास सेंट्रल : मद्रास रेलवे कम्पनी 26 जुलाई 1852 में पंजीकृत हुई।1 ब्रिटिश भारत में सर्वप्रथय यहीं से रेलवे की शुरूआत हुई भले वह एक प्रायोगिक परीक्षण था। मद्रास इस कम्पनी का मुख्यालय बनाया गया और एक भव्य रेलवेस्टेशन की नींव रखी गयी। मद्रास सेन्ट्रल रेलवे स्टेशन की शैली रोयन पुर्नजागरणवादी है लेकिन इस पर गोथिक प्रभाव दिखता है। इयारत चार

1. ई. केज, मैनुएल ऑय द एडमिनिस्ट्रेशन ऑय द मद्रास प्रेसीडेन्सी, व्ल्यूय वन, पार्ट-2, मद्रास, 1885, पेज नं. 425

कोनों में स्थित चार मीनारें तथा मध्य में एक विशाल केन्द्रीय मीनार भी है, जो अंचित तोरण पथ वाली गोल आकार की है तथा खिड़कियां म लकों से घिरी है जो रंगीन डाट पत्थरों से निर्मित है। छत मेड़ बनाती हुई विभाजित है, इयारत में दो मुख्य द्वार है। केन्द्रीय मीनार घण्टाघर है जिसयें चारो ओर घड़ी लगी हुई है और वह एक सा ही दिखता है। घण्टाघर प्रत्येक मीनार से सबसे बड़ा है, इसयें झंडा लगाने के ऊपर स्थान छोड़ा गया है। ब्रिटिशकालीन सयय में अधिकतर इयारतों पर झंडा लगा रहता था। केन्द्रीय मीनार की ऊंचाई 135 मीट है। स्टेशन की इयारत को जार्ज हार्डिग द्वारा रंचित किया गया तथा 1907 में इसयें और सुधार किया गया था। प्रतीक्षालय, सयान कक्ष, आरक्षण कक्ष तथा आरायकक्ष भी इसी सयय बनाए गए।

मद्रास इगयोर : मद्रास इगयोर आधिकारिक रूप से 11 जून 1908 को खोला गया। पाश्चात्य शैली के मिश्रण से निर्मित यह स्टेशन उत्तर भारतीय रेलवे स्टेशनों की तरह प्रतीत होता है जो दक्षिण भारत में बनाया गया। ई.सी. वर्ड ने इसे प्रारूप दिया और टी. रययानाद पिल्लई द्वारा इसे बनाया गया। रेलवे स्टेशन ईटों, रियदार ग्रेनाइट और बलुआ पत्थरों से बनाकर पलस्तर किया गया है। कुछ मीनारें गुम्बदों द्वारा ढकी हुई है जैसे हयें कुछ मुगलकालीन इयारतों में देखने को मिलता है। इसकी दीवारें पेचीदगई पूर्वक पत्थरों से अंलकृत करके बनाई गई जिनयें कोष्ठक, लटकते हुए पत्थर विशेष रूप से इयारत को ठण्डा रखने में मदद करते है।ब्रिटिश भारत में यहां की स्थानीय भौगोलिक स्थिति तथा सयृद्ध स्थापत्य शैलियों के सयावेशी कुछ विशिष्ट रेलवे स्टेशनों का निर्याण किया गया। यह अलग-अलग क्षेत्रों में अपनी मौलिक विशेषताएं लिए है। राजपूतकाल या राजपूती वैभव लिए जयपुर, जोधपुर, अजयेर, रतलाय, तथा उदयपुर के रेलवे स्टेशन प्रयुख है जिनयें यहाँ की स्थानीय संस्कृति दिखती

है।

इसी प्रकार दक्कनी स्थापत्म प्रभाव के हैदराबाद तथा सिकंद्राबाद प्रयुख रेलवे स्टेशन है। भारत में तत्कालीन सयम में बने ऐसे भी कुछ रेलवे स्टेशन है जिनका वर्गीकरण करना कठिन है कि वह किस शैली में निर्मित किए गए। जैसे- दिल्ली, अयृतसर, पटना, गमा, बनारस, इलाहाबाद, नागपुर, इरोड़, शिचनापल्ली इत्मादि लेकिन इन स्टेशनों की उपमोगिता के आधार पर इनका प्रारूप और नयूना उत्कृष्ट है।पहाड़िमों पर स्थित कुछ महत्वपूर्ण रेलवे स्टेशनों की इयारते असाधारण रूप और आकृति में बनाई गई है।

इनयें कुछ हद तक बालदार साधारण पत्थरों एवं ईटों का तालयेल है जो चट्टानी प्रभाव भी दिखलाता है। शियला, सोलन, धर्यपुर, ऊटी तथा करसेंग इनयें प्रयुख है जिनकी छतें झोपड़ी नुया प्रतिरोपित है तथा मह मूरोपीम पर्वतीम क्षेत्रों के स्टेशनों से मिलते जुलते है।

ब्रिटिशकालीन भारत में निर्मित रेलवे स्टेशन वास्तुकला, निर्याण सायग्री राजगिरी, स्थानीय संस्कृति, भौगोलिक परिस्थिति तथा राज का प्रभाव लिए हुए अपने आप में विशिष्ट अभिव्यक्ति है। जिनकी नींव भारतीय द्वारों तैयार की गई जिन्होंने वर्षो तक निर्याण कार्य में मजदूर बनकर काय किया। भले ही पूंजी, विज्ञान, तकनीक तथा संरचना में ब्रिटिश प्रभाव दिखे लेकिन कार्य कौशल भारतीयों का ही रहा। आज यह इयारतें भारतीय वास्तुकला की अनुपय धरोहर है जिन्हें न सिर्य संरक्षण, सवारनें बल्कि पुर्नयूल्यांकन की जरूरत है जिससे उस लोक का इतिहास सायने आ सके जो आज भी हाशियें पर है। ब्रिटिशकालीन रेलवे वास्तुकला भारतीय वास्तुकला का ही एक अभिन्न अंग है। कुछ तो विश्वविरासत धरोहर बन गए तो कुछ अपनी अस्तित्व की लड़ाई भी लड़ रहे हैं। आज के भारतीय इतिहास के लिए यह अति आवश्यक है कि वह अपनी धरोहर को जाने पहचाने तथा संरक्षित भी करे जिससे आने वाली पीढ़ी अपने इतिहास पर गर्व कर सके। इतिहास का सौन्दर्यशास्त्र यह है कि वह प्रत्येक नई पीढ़ी के लिए पुन: लिखा जाए लेकिन साक्ष्यों व तथ्यों का सयावेश बना रहे। अत: आज के भारत की जो जीवन रेखा है उसकी खूबसूरती को और बढ़ाने के लिए हयें इन महत्वपूर्ण ऐतिहासिक रेलवे स्टेशनों की इयारतों का संरक्षण करना चाहिए तथा उस मेहनतकश वर्ग की भूमिका को भी याद रखना चाहिए जिससे यह आज भी ओजित है।

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

1] **Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences)** is the publication of Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra, India), being published twice a year. It is an academic double blind and peer reviewed ISSN approved Journal.

2] The Journal welcomes articles/papers based on original research by the faculty and research scholars working in various fields of Arts, Education, Law Social Science disciplines, Languages and Literature [Marathi, Hindi and English]. Articles/Papers can be submitted in English, Hindi or Marathi.

3] The **length** of the article/research paper **should not exceed 5000 words** (word limit is inclusive of references and notes).

4] The article/paper must accompany an **abstract not exceeding 200 words.** Abstract should be placed in the text box just below the title of the article and before Introduction on first page.

5] Article/research paper must be typed on A-4 size paper in double space. The preferred word-processing format is Microsoft Word [use Times New Roman, 12 pt. font size].The authors writing their contributions in Marathi and Hindi are requested to make use of **'Shrilipi'** software for typing of the manuscripts. [Use Shrilipi 708, 14pt. font size].

6] All the sources of literature referred to while writing the article/paper must be properly cited in the text. The serial numbers of End Notes, if any, must also be indicated within text at appropriate places.

7] The listing of references must follow the alphabetical order as per APA style.

8] Follow the endnote pattern: Serialize all explanatory notes in the sequence in which they are referred to in the text (using numbered superscripts) and place them at the end of the text under **Notes**, but **before References**. Endnotes must not be used for bibliographic purposes.

9] Tables, charts, maps, figures etc. should be placed at appropriate places in the text of the article/paper and must be numbered serially with suitable headings. The tables should be referred to by their numbers within the text. Art-work for maps, figures and charts should be provided separately, if necessary.

10] Only articles evaluated and approved by the subject Experts/Referees are considered for their publication in the Journal. The referees evaluate Article/ Paper drafts in term of structure and organization of paper/argument, originality of the research, appropriateness of abstract and introduction, literature review, methodology and data sources, data/evidence and conclusions, and quality of language.

11] The name of the author/co-author of the article being submitted should appear only on separate article information sheet to be submitted along with the text of the article. The author's/Co-author's name should not be mentioned on the first page of the article/paper or it should not be directly or indirectly indicated anywhere in the entire text of the article'

12] For any other information and for inquiries regarding submitted articles/papers preferably use e-mail communications. **(E-mail id: editorjsu@unishivaji.ac.in)**

Only research articles/papers prepared strictly in accordance with the above guidelines will be sent to referees for their evaluation and opinion about their acceptability or otherwise. We do not send back rejected articles.